Dr.Saleh Ebrahimi

هاوریشەیە و بەواتای کەسێکە، ناروا، کەس: کاس.

کوردستان سەرزەوی یەکە، لە ئاسیای خوراوادایە. واژەی کوردستان بۆیەکەمجار، بە رەسمی لە رۆژگاری سەلجوقیان لە نوسینگەی حوکومەت دا، نوسراوە، لە ئێران بەسنەو پاریزگەی سنە، کوردستان دەوترێ، حەمدوللاّ موستەوفی سنوری کوردستانی بە عیراقی عەرەب، خوزستان، عیراقی عەجەم، ئازربایجان، دیار بەکرو ئەم ١٦ ولاّتەیشی بە بەشێ لەکوردستان داناوە: ئالانی، ئەلیشتەر، بەهار، خەفتیان، دەربەندی تاج‌خاتون، دەربەندی زەنگی، دزبیل، دینەوەر، سولّتان ئاوای چەمچەماڵ، شارەزور، کرماشان «قرماسان» کرند وخۆشان، کنگور (قصراللصوص یاگەنگاوەر) ماهیدەشت هەرسین و وستام. ـکوردانی ئەییوبی، سەرزنجیرەی ئەم بنەماڵە صەلاحەدین یوسف بن نەجمەدین ـ ە، کە ئەم بنەماڵە ٥٦٧ تا ٦٤٨ی مانگی لەمیسرو شامات و فەلەستین و کوردستان: مەلّبەندی بەشی سەروی دەجلە و فورات حوکومەتیان کردوە، کە صەلاحەدین دەوڵەتی فاتمی میسری لابردو خۆی بووە پاشای ئەو ناوە [٥٦٧ـ ٥٨٩ی مانگی] وجەنگی صەلاحەدین لە راونانی فەلەکان لەجەنگی خاجداراندا، مەشهورەو زۆر ئازایانە و پیاوانە ئاوقەی هێرشکاران بووە و **سولّتان صەلاحەدین کوردایەتی کردوەوکوردلە دەورانی ئەوزاتەداگولّی کردوە و ئەو هەموەزاناو قازی و ئەمیرو پاشاو وەزیر و مێشروزان و سیاسەت زان و عالم و خواناس و عارفانە لەبن سێبەری پڕ میهر و زاناپەروەری ئەوزاتە، سەریان هەڵداوەو بۆنەتە هۆی فەخروشانازی بۆ دنیای عیلم و زانین، یەکێ لەخزمەتەکانی کوردوکوردایەتی کردنی سولّتانی کورد، بە نەتەوەی کورد، ئەوەیە.**

کورد عەلی، رامیار، زانا و نوسەر، وەزیری فێرکردن و بارهێنانی سوریە و ئەندامی عیلمی مەجمعی عەرەبی شای میسرو سەروکی عیلمی دیمەشق بووە [١٨٧٦ وەفات ١٩٥٣ ی زاین] نوسراوەکانی: خطط شام، تاریخ احمدبن طولون، و فەلاسیفەی ئیسلام (شەپۆل).

← ١ - ڕێبازی گرشەی کوردستان

٢ - ئەلف و بیێ بژار کراوی کوردی بە کوردی و پارسی وە هەروا نیشان دان بە وێنەو ڕەنگ.

٣ - ژن لە ئیسلاما. ٤ - گۆران. ٥ - کاروکردەوە. ٦ - نەورۆز. مانای گرشەی کوردستان. ٨ - چیرۆکی نەچیرو نەچیرەوان. ٩ - بانگەواز. لە ژمارەی (٢و٣) گرشەی کوردستاندا ئەم مەبەستانەی نوسیوە: ١ - نو ما یەك لە مزگەوتی جامیعە یا دارالاحسانی شاری سنە. ٢ - بانگەواز بۆ یەکیەتی. ٣ - وَ مِنْ آیاتِهِ خَلْقُ السموات و الارض و اختلافُ السنتکم و الوانکم... ٤ - زوان و ئەدەب. ٥ - هەڵبەست و قسەی خۆش. ٦ - سازو ئاوازی موسیقای کوردی. ٧ - شیعرو هونەرو وێژاوەری. ٨ - پەندو مەتەڵی کوردی. ٩ - هەجیج داب و دەستوری با وی خەڵکی گوندی هەجیج... ١٠ - کتێبی کۆزانی فەر هەنگی زمانی کوردی بەشی شوێنە واری باو لە کوردەواریداو مێژوی یا ژمارەی ٣ لە زنجیرە چاپە مەنیەکانی گۆڤاری گرشەی کوردستان.

ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارە (٤ و ٥) گۆڤاری گرشەی کوردستان دا چاپ کراون وەکو: تەفسیری ئایەی یا ایّها الناس انّا خلقناکم من ذکر و انثی و جعلناکم شعوبا و قبائل لتعارفوا ان اکرمکم عندالله اتقیکم. ٢ - کورتە یەك لە بارەی مێژوی نەتەوەی کورد. ٣ - پەندو مەتەڵ یا ئەمسالی کوردی. ٤ - زوانی هەڵبەست. ٥ - وێژا وەری ٦ - پەنجەی تار. ٧ - هەورامان. ٨ - ناودارانی نەتەوەی کورد: حاجی خەڵیفە مەلامحەمەد. ٩ - کابان و ژیان.

و ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارەی ٦ گۆڤاری گرشەی کوردستان دا چاپ بون وەکو: ١ - بەیت المقدس. ٢ - بەشی ئایینی. ٣ - حەق. ٤ - زاڵ و کەژاڵ. ٥ - چیرۆکی عەلی بەردە شانی. ٦ - چیرۆکی ئەحمەد خان و وڕ وڕە. ٧ - چاوی کەژاڵ - فقەاللّغة. ٨ - هاو دەنگی و هاو ڕەنگی. وە ئەو مەبەستانەی وا لە ژمارەی (٥ و ٧)ی گۆڤاری گرشەی کوردستانا چاپ بون وەکو: ١ - یرید الله بکم الیسر و لا یریدبکم العسر: لێکوڵینە وەی سیاسی. ٢ - بەشی ئایینی ٣ - ناسیاوی لە تەك بیجارا. ٤ - پەند یا ئەمسالی کوردی. ٥ - ناو دارانی نەتەوەی کورد - دارە مرواری یا خانم و خاتونی ناوداری کورد «کە لە ساڵەکانی ٦٤٨ کۆچیدا بە سەر

Dr.Saleh Ebrahimi

میسرو ولاّته موسوڵمان نیشینه کانا حوکمات و میرایه‌تی کردوه. به نه‌قڵ له: باوی کۆمه‌لاّیه‌تی و مێژ ویی چاپی نه‌وروّزی ۵۸-۱۳۵۷ هه‌تاوی نوسراوی شه‌پۆل نوسه‌ری ئه‌م گۆڤاره و دێرانه.

٦- صلاح‌الدین ایوبی. ۷- به‌شی نامه‌ی خوێنه‌ران. ئه‌و مه‌به‌ستانه‌ی وا له ژماره‌ی (۸ و ۷) گۆڤاری گر شه‌ی کوردستانا چاپ بون وه کو: ۱- وتاری ئایینی له بابه‌ت ئایه‌تی ۳٦ سوره‌ی به رائه‌ت ان عدة الشهور عندالله اثنا عشر شهرا ۲- چیرۆکی دو خوشکه هـیوا و بێزار. ۳- به‌شی نامه‌ی و دیاری خوێنه‌ران. ۴- چیرۆکی مینه کازه‌رد. ۵- فه‌هه‌نگیله. وه ئه‌و مه‌به‌ستانه‌ی وا له ژماره ۹ی گۆڤاری گر شه‌ی کوردستانا له ساڵی ۱۹۸۱ زایینی دا چاپ بون وه کو: ۱- سه‌ره‌تای ڕۆژنامه گه‌ری له‌کوردستانا. ۲- وتـا ری له بـابه‌ت ئـازاد بـونی خوێندن به کوردی له سوێنگه‌ی هینانه‌وه‌ی په‌خشنا مه‌و ڕۆژنامه‌ی اطلاعات ژماره ۱٦۵۸۲ چاپی ۱۳٦۰/۹/۱ هه تاوی (شه پۆل).

زوانی هه‌ڵبه‌ست

ئه‌شێ ئه‌م ناوه بۆهه‌ندێ که‌س هۆی سه‌رسوڕمان بێت و ئه‌م پرسیاره له بیریـانابێ، بۆچی زوانی شیعر بێجگه‌له‌م زوانه‌واپێی ده‌ئاخوێن شتێتره؟ بۆئه‌وه‌ی بـه‌م پرسییـاره وه‌لاّم بده‌ینه‌وه، ئه‌شێ له سه‌ره‌تاوه دوڕێگـای بـه‌کـار هێـنانی زوان کـه‌له‌یه‌کـترجیـان، لیکیـان جیاکه‌ینه‌وه‌و باش سرنجیان بده‌ین:

۱- زوانی وتار:

زوانی وتار شتێکه بۆدابین کردنی پێوه‌ندی له‌ناوته‌ک ته‌کی به‌ره‌ی یه‌ک کـۆمه‌لاّ، ئه‌مه‌ش به‌هۆی بێژه‌و بێژه گه‌له‌وه مانای جۆربه‌جۆرگه‌ل که‌واله بیریـایه، بیخـاته نـاومێشکی که‌سانێ تره‌وه.

زوانی نوسینیش به‌وگشته جیاوازی یه‌وه، که‌له‌ته‌ک زوانی وتاریدا هه‌یه‌تی بێجگه‌له نوسینی ئه‌م زوانه وتاری یه، به‌واتایێ ترگۆرینی نیشانه گـه‌لی بـیستن به‌نیشـانه گـه‌لی بـینین «دیـتـنی» شتێتر نییه.

۲- زوانی شیعر و هه‌ڵبه‌ست

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەشێ بزانین زوان یەک بەشێ تری لە بەکارهێنانا هەیە، وەئەوەش زوانێکە کەلەشیعرا بەکاردێو بەکاریش ئەبرێ. لەهونەری شاعیریدا بێژەگەل هەر ئەو ئەرکەیان هەیە کە دەنگ و ئاواز لە موسیقی وەخەت و رەنگ لەنەخشاندنا هەیانە....

زوانی وتار زوانی ئاواز وقسەش، هۆی لابردنی یەک نیازی کۆمەڵایەتی یە. کەرەسەی کاروکردەوە یە، بۆ یەک سودی ئانیو لەبەرچاوگیراو.

خودی کە رەسە لێرەدا پلەیەکی نییە، تەنیا بۆئەوەیە کە مەبەست و ماناکە جوانترو باشتررا گەیینێ.

بەڵام هەڵبەست وشیعر، هونەرە، مەبەست لابردنی نییازگە لی سەرەتای وئەو تاوەی واتێیدا ین نییە، بەڵکولە شیعرانییاز گەلی بەرزترو جوانو نەخشیلانەتر لەکارایە. مرۆف بە راگەیاندنی هەستگەلی دەرونی یانی: دەرخستنی ئەوەی والەهەناویشی دایە نییازی هەس. هەروا مرۆف نیازی هەیە کە ئەم هەستگەلە بۆمرۆڤێ تر بڵێو بۆی دوپات کاتەوە وخەڵکیش لەم جۆرەهەستانەداله تەک خۆیدا بەشدار بکات. کەوابو هونەری شاعیری بریەتی یە: لەوەی والەهەمو تایبەتییەکانی بێژە چ لە فزی یان هەستیو دەرونی بێت، بۆبزوتنەوەی خەیاڵو هەناوبێ، یانی: بەدیهێنانی حاڵەتی دڵ و دەرونێ کە لە بیرومێشکی بیسیارانا گڵپە هەستێنێو سودییان پێ بگەیینێ، کەوابێ ئەتوانین بێژین: شیعرو هەڵبەست کەلامێکە خەیاڵ بزۆین.

خەیاڵ:

ئەڵێن: مناڵێکی وردیلە، ئەی ویست ساقەتە گەنمە شامی یەکلە ریشەوە لەزەوی هەڵکەنێو دەری بینێ، بەڵام هێزی پێی نەدەشکا و نەی ئەتوانی ریشەکێشیکات، تاسەر ئەنجام بە نقە نقێکی زۆر ئەو ساقەتەی بە ریشەوە هەڵکیشا، بەخۆشی وپێکەنینەوە بە باوکی وت:

بابە! چاو، چاو چلۆن بەریشەوەهەڵم کەند، باوکیشی بوئەوەی زییاتر دڵیخۆشکات، وتی: ئا فەریم کورم شوکر تۆبوویە پییاو ووزە و هێزت زۆر بووەو پەرەی ئە ستاندوە!

کوڕە وردیلە کەخۆی قەفکردوگوتی: بابە! زەوی بە گشتی سەرێکی ئەوساقەتەی گرتبوو منیش سەرەکەی تر، ئەونەی لێ نەویم تا بە سەر، زەویدا زاڵ بومو لەریشەوەدەرم، هینا. ئەم قسە کە بەزاری ئەومناڵەدا هاتووە، هەرئەوخەیاڵ خەیاڵەیە، ئەو مناڵە بەوزەی خەیاڵ،

بەخەیاڵی خۆی زەوی بەو هەموو‌هێزوکەش و فشەوە کە هەیە تی، بەدژ و دوژمنی خـۆیی دانابو، خەیاڵی کردبو سەرکەوت و زاڵ بونی خۆیی بەسەرگشت زەوینا، دا بووە قەڵەم وبەو هۆیەوە دڵی خۆیی پڕکردبو لەشایی وخۆشی و هەستی بەوە ئەکرد واپێ گەییوەو پیاوی لێ دەرهاتووە.

میساڵێ تر: رووداوەیەک کە لەبەرەبەیانا روی داوە ئەتەوێ بۆ دۆسی خۆتی تاریف کەی، بەم جۆرەدەس بەقسەئەکەی: «کاتێ شەوداهاتو و ڕۆژهەڵات وگزینگی رەزدەی تاو دای لە دەم کەل.....» ئەمە زوانی وتارە، چونکا لەواهەوێنی خەیاڵ نییە، بەواتایێ ترکەلامی خەیاڵ ئاوی لە وانییە، ئێستە بائەم قسەو نوکتەیە، لەزوانی نیزامی گەنجەوی کوڕی ڕەئیسەی کوردەوە، ببیستین: (سپیدە دەم چوودەم بەرزەد سپیدی ـ سیاهی خاند حەرفی نـائومیدی ـ هـەزاران نەرگس ئەز چە رخێ جهانگەرد ـ فروشودتا بەرئامەد یەک گولی زەرد).

ئەمەهەر ئەو مانایەیە: «کاتێ شەو داهات‌و ڕۆژئاوابو...» شاعیر لێرە لە وزە و هێزی خەیاڵ یارمەتی وەرگرتووە، کاتێ ئەو لەنەرگس وگوڵی زەر دقسەئەکات مەبەستی نەرگس‌و گوڵی زەردی دەرو دەشت نییە، کەلەباخچەوکەژوکۆدائەڕوێن و شین ئەبن.

بەڵکومەبەستی ئەو لەنەرگس، ئەستێرە وەلەگوڵی زەردیش مـەبەستی تـیشکی ڕۆژو خۆرەتاوە، شاعیر ئێمە ئەباتە ناوگۆمی بیرو خەیاڵەوە. سپیەتی و بۆنی خۆشی گوڵی نەرگس‌وە هەروەها گوڵی زەردی جوانی باخچەمان دەهێنێتەوە بیر، وە دەروازەی دنیای خەیاڵ مان بۆ ئاوا لە، دەکاتەوە.

کە وا بو، بێژەگەل تەنیا بۆ دیاردی کردن بۆشتگەل وکاروکردەوە بە کار نابرێین، بەڵکو ئەبێ حاڵەت و خەیاڵگەلێک بخەنە ناومێشکی ئینسانەوە.

بەهۆی وزەی خەیاڵە کەئینسان داروەک خۆی ئەبینێ‌و ئەزانێ یان لەناودارا هەموی سروشت، وە لەناو ئەنگوسی ئالاّدا کەلەبان مێزدانراوە، قەراخ تاقەراخی یـەک نیشتمـان و زێدی خۆی ئە بینێ وهەستی پیێ ئەکات.

Dr.Saleh Ebrahimi

بەواتایێ تر ئەتوانین بێژین شـاعیر بـەهەڵخرانـدنی بـیروهێزی خەیـاڵی ئـێمە، بـاش ترئەتوانێ هەستو ئەندێشەیەك كە گشت لەش وئەندامی داگرتووە،بیخاتە ناوبیرو مێشكی ئێمەما نەنەوەو لە ئاكاما لەتوندو تیژی ئەوەكەم كاتەوە و دڵی ئارابگرێ.

كەوابێ، هۆی ئەوەكە شاعیردەس ئەكا بە هۆنینەوەی هەڵبەست یەك نییازی دەرونی یە، نییازێكە سروشتی لەگەڵ خوێن و رەگو پێست و ئێسقانیدا تـێكڵاو بـووەو خـۆبەخۆ بووەتەخوی خۆي،هەركە سێك لەكاتی خەمو خەفەتو شایی و شینا، ئەنوارێ و ئەكەوێتە بزوتنەوەتا هاودەنگ و هاوڕەنگ وهاودڵ و هاوزوانێك بۆخۆی پە یاكاتو لە شایی و شینی خۆیدا بەشداری بكات. شاعیر بەوزەی بێژە گەل هێزو توانای خەیاڵی، ئێمەمان بێدارئەكاتەوەو ئەو دەمەئا سودەئەبێ و پشـویەك ئـەدا و لەدەس خـەفەت ڕائـەكـاو وەنـەوزێك ئـەداو ئێمەمانانیش لەخەوە نوچكەی بێ ئاگاي ڕائەچلەكێنێ وبێدارمان ئەكاتەوە. وەزن و قافییە، یان شڵ و پاشڵ:

شاعیر بۆئەوە بتوانێ خەیاڵو بیرو ئەندێشەی ئێمەمانان ڕاچلەكینێو تەكانی پێ بدا. لەدنیای ڕەنگاو ڕەنگ و نە خشینا، بەندو باو و ئاهەنگ و ئاواز گـەلی خەیـاڵاوی بـۆئێمە ئەنوێنێ و سرنجمان بۆلای ئەوانە ڕائەكیشێ، لەوەزن وقافییە یارمەتی وەرئەگرێ و خۆیشی ئەخاتە ناو ئەوبەندەوە. شاعیرئەتوانێ بۆ بەیانی كەفوكوڵ و هەڵچونی دەرونی خۆی، لەناو، وەزنگەلی جۆراجۆری زوانی كوردی، جوانترینی ئەوانە بۆخۆی لەبەر چاو بگرێ.

بەڵام یەكێك لەهونەرگەلی گرینگی شاعیر ئەوەیە، كە بەوهەمووە كۆسپو قورتەی وادێتەسەر ڕێگای، ڕێگای خۆی ببڕێو هۆنراوەكانی خۆیی، وەها بە زمانی، وتارو زوانی پەخشان نێزیك بكاتەوە، تۆبڵێی و وابزانی هیچ جۆرە گرێ وگوڵێ لە كارانەبووە. لەمبابەتەوە، خۆشییەك ڕوئەكاتە بیسیار، هۆیهەستی وزەو شارەزاییو ماشەری جوڵای جاونانە وەو نواندنی كەلاما، نیشانی داوە. دورست وەك سەماكارێ كەهەرلەوكاتەی واخەریكی سەمایە، زوروەستایانە گشت لەش و ئەندامی خۆی ئەبزوینێ و دێ و دەچێ، ئاهەنگ و بارستاریی و بارتەقایی و وەزنی موسیقای، ڕەنگ و ڕوی ئارامو بێ پشو سواربونی خۆی بنوێنێو بزەی لەسەر لێوبێ و بینە رانیش بخاتە ناوئەم خەیاڵ و بیرەوە، كە تەكان وهاتو چۆی ئەو، زۆرها- سان و لەسەر خۆیە.

Dr.Saleh Ebrahimi

تاقە رێبواری ئەم ئیشەمامۆستا گۆرانە، کاتێ بنوارینە هەرکام لەبەرگی دیوانە هونراوە کانی میسالگە لێکی فرە دێتە بەرچاومان؛وە ک ئەم هەڵبەستی دەرونەی شاعیری نەمرو مەزنی کوردە وارییە، عبداللە گۆران، ئەو هۆنەرە کە لەجوانی پەرەستی داتا کی کەمەو واژە لە دەسیاوە ک مێوە، دڵتەرو خۆش خەیاڵە، ناسک بینە، بەهونەر شارەزاو شەرەنگینە...

هەڵبەستی دەرون

هەرچەن ئە کەم، ئەوخەیاڵەی پیێ مەستم، بۆم ناخرێتەناو چوارچێوەی هەڵبەستم!
لێک دانەوەی دەرون، قسەی زمانم بۆچی وەها دورن لەیەک نازانم؟!
ئەمویست دەرون بکرایەوە، وە ک تۆمار دەرکەوتایە، دنیای، جوانتر، لەبەهار،
دەرکەوتایە: ئاوات، هیوا، خەوبینین پرشنگدارتر لەئە ستێرەی قوبەی شین!
دەرکەوتایە: مانای مانگی دەریایی، کەنەرمە با، لەروی ئەدا ئەسپایی،
دەرکەوتایەئەو دنیاییە کە شیعری بێ فرمێسکەو زۆرترلەفرمێسک ئەگری
زەردەخەنەی بێ ئاوێنەی دەم و چاو تیژگێک ئەدا روناکترە لە هەتاو!
بەلاّم ئەفسوس! کەئەوشیعرەجوانانە باڵدار یکن، جێ ناهێڵن، هێلانە
لەناووە ئەجریوێنن، ئە خوێنن هەرگیز قەڵم بەکاغەزناهێنن!

هاودڵی وهاوزمانی

هۆنراوە لەراستییا، کاتێ بەئەو پەڕی دواپلەی خۆی ئەگات کە بتوانێ هەستو بیرو خەیاڵێک، کەلەوا هەیە بەباشترین ڕێگابەخەڵکی تر ڕاگەیینێ، ئەوەی هۆنراوەلە مێشکی ئینسانا هەڵخرینێ، چ یەک هەستی جوانی،یان ناشیرین ودزێو، یایەک هەستی دەرونی هەڵچوانە، وە کەفوکولاّنە یا یەک دەردو رەنجی بەر دەوام بێت. بەلاّم مەرجی بنەرەتی وەرگرتنی هۆنراوە شتێ ترە، شاعیر هەرچەن زییادلەناو بەرەی مرۆڤدا هاو دەرد پەیاکات هەربەوئەندازەش قەدری وەرگرتنی قسەشی زیاترئەبێ. جالەبەر ئەمەیە کەنابێ تەنیا بودڵی خۆی، وە بۆلابردنی تەنیا دڵ تەنگی خۆی هونراوە بهۆنێتەوە.

کام مرۆڤە کە نەیەوێ هاودەنگو هاو ڕەنگی بۆخۆی پەیابکات؟ هاودەنگیّ کەرێزی ئەوبزانێ و ئەویش بەوجۆرەی واهەیە بناسیّ؟ هەر ئەم هەستە یە واشاعیر بۆهاودەنگی و هاو دەردیو هاورەنگی رائە کیشێ.

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەم هاورەنگییە خۆی گەورەترین مەرجە بۆهاو دەنگی، چونکا، کاتێ شاعیر زوانێکی نائاشناو نەناسیاو یا، مەرموز، یا، نامۆ و خونە گرێ هەبێ، نەدەردی خۆی وە نەدەردێ کەسانێ تر ئەتوانێ بەیان بکات.

نیشانەی هۆنراوەی باش ئەوەیە کەلە بیستن و خوێندنەوەی مرۆف هەست بکات و وابزانێ ئەوەی واشاعیرئەیلێ دەرد، یا، بیرو ئەندیشە یەکە، ناسراو وئاشنا، کەهۆنەر، بەبەیانێکێ هونەر مەندانە را زاندویە تەوەوگییانی کردوە، بەبەریدا.

ئەرێ وایە: تا شاعیرنەچێ بەتان و پۆی ژییان و ژینی بەرەی مرۆفدا وە دەردو رەنجی گەل و هۆزی خۆی نەزانێ ناتوانێ لەناو ئەواناهاودەرد و هاورەنگ بۆخۆی بدوزێتەوە، تازە نایش توانێ لەدڵ و هەناوی ئەوانا شۆینێ هەبێ. هۆی سەرکەوت و پیرۆز بونی هەندێ لەهۆنەران کەتەنانەت دوای چەندین سەتە وە لەولای چەندین کە وشەن و سنورە وە لەگییان و لەشێ مرۆف داشۆینی هەیە، ئالێرەوەیە واتوانیویانە بچنە ناو دڵ وگییان ولەشی خەڵکەوە، کاتێ دەردو ئۆف و ئێشێ رویان تێ بکات، ئۆفێ کە هەمو کەسێ ناو هۆزی پێی بزانن بەیانێکیان هەبێ ئاشناو هونەر مەندانە و روناک و راست و راستەو خۆ و بێ گرێ و گۆڵ و خۆمانە و دۆستانەو خۆما ڵیانەو هۆزەوارییانە وکوردانە و مەردانە.

کاکڵەی و تار:

بە کوردی وکورتی، زمانی هۆنراوە، زمانێکی تەرو پاراو بژارکراوە و وردو هاڕراوەو سرنج راکێشەو لەو دا، هیچ جۆرە تەوەزەلی و چاونوقاندن و لارێی وکوێرە رێی تیدانییە، چونکا هەم مەبەست و هەدەف و ئامانج، لە هۆنراوەدا وردترو بەرز ترلەزمانی وتارو پەخشانە، تازە چاوەنواری خوێنە ران و بیسیاران لە هۆنراوەزیاترو پترە، هەرلە بەرئەم وردی و جوانکیلانە، یەتی یە، واله سەر دڵ ئەنیشێ و لەبیرەوە ریدا، ئەمێنێتەوە، وە هەرلە بەرئەمەشە واشوێنیش ئەکاتە سەرزمانی وتارو پەخشان.

ئەشێ سرنجێ ئەمەبدەین کە بێژە وەک کراسەو ماناش وەک ئەندامی هۆنراوەیە. ئەم مانایەبە لەش وگییانیش نوێندراوە، بەرگی جوان لە ئەندامی ساغ و موتەناسب باش ئەکاڵێتەوە، کاتێ بێژەی لینج ولیق و نامۆو رەمەکیانە، بۆبەیانی، ماناگە لی زۆربڵیندو پایەبەرز لە بەر چاو

Dr.Saleh Ebrahimi

بگرین، یا، ماناگەلی هیچ و پوچ لەگوڵ بەرگی بێژەگەلی پتەو و جوان بنوێنین،کاری نارەوامان کردوە، چونکا بەم ئیشەی خۆمان یا لەشمان لە پۆشینی بەرگی کورت و تەسك‌وتەنگ رەنجاندوە، یا، پارچەی بەنرخ ورەنگینمان، بەفیرۆ داوەو کردومانە بەبەر بەژن وباڵایەکی لارو وێرا، وەئەم هەردوکارە کردەوەیەکی بێ ئاوەزانەیە/ناژیرانەیە کۆڕێ لە رەخنەگیران و ناقیدانی قسەلەبەرزتری بیژە بە سەرمانادا، چەنەدرێژییان کردوە،کۆڕێ تریش لە بەنرخ تر بونی بێژە بەسەرمانادا چەنە وێرغەیان کردوە، بەلاّم ئەوەی واراستە و خۆدێتە بەرچاو، ئەوەیە کەبێژە و مانا هەردوك لفی یەکترن و بارستایی و بارتەقایی لەنێوان بێژەو مانادا هەیە.

ئەوانە، کەتەنیا لەبەر بێژەگەلی جوانتر بەبەرزتری هۆنراوە یەك، بەسەر هونراوی ترحوکم ئەکەن، وەك کەسانێ ئەچن، کەکاتێ دییان وا مرۆڤێك بەرگی باشتر وجوانی تری لەبەردایە لەخەڵکی ترێ بەباشتر بزانێ، ئەوەی وازاندراوە و سەلمێندراوە ئەوەیە، کە هۆی پێك هێنانی بارتەقایی لەنێوان بێژەو ماناداهەبونی چەشەو چێشکەیە، ئەویش چێشکەی پیۆڕك‌کراو، کەوزەی دەرکی ئەم بارتەقایەی هەبێ.

وێژاوەری

ئێمەئەمانەوێ شتگەلێك بهێنینە کایەوە کە خوێندەوارانی روناك بیرپیان خۆش بێت، بەوردی، لە بەرێکەوە، لەمانای وێژاوەری: «ئەدەبییات» بەتیکراو شیعر، بەتایبەت ورد، دەبینەوەو بە وردی، مەیدانی، مەبەستگە لی‌جۆربەجۆر کە ئەدەب‌و شیعر، باڵی بەسەرا کێشاوە، دەخەینە، بەرچاو، ئامانجی هۆنراو وئەدەب بەرپرسیارێ‌و وەمەسئولییەتێ و ئەرکی سەرشانی شاعیرو ئەدیب وئەم جۆرەشتانەیە، چ بتەوێ و نەتەوێ شۆین وئەسەری، دیارو نادیاری، هەموکەلێن و قوژبنی ژیانی کۆمەڵ و نەتەوەی هەرمەڵبەندوجێ‌و شوێنێکی تیادیارە، دەهێنێتە ژێرڕکێفی قەڵەم، جا:

قەڵم قوربانی نوکت‌بم دەبێرەشورش و گوفتار/وەکوحاتەم، دبشکێنە خەزێنەی جەوهەری ئەسرار.

بەڵێ ئێمەتێ دەکۆشین کالاّی ئاڵ و والاّی وابهێنینە ئەم بازارەوە تاکڕیارانی بەزەوق‌و دش پەسەند کەئێوەی زیرك و نوکتەسەنج بن، ئاورێکی لێ‌بدەنەوە و لایەکی لێ بکەنەوە... با

Dr.Saleh Ebrahimi

برۆین نه کادوای ئەم هەموهەو هەو وهەی هەیە، سەوقاتە کەمان، ئـاڵە کـوٚک بـیٚو بـەس! هیوادارین بتوانین روبەندوتارای سور لەسـەر رومـەتی بـیرو ئـەندێشە، لادەیـن وەزوڵـفی وتارلەسەر شانۆی تاریک بەنوکی قەڵەم لادەین و موی ئاڵوزا و،شانە کەین و سەرۆک و بنوٚکی جیاکەینەوەو بەکاری ساکاری خۆمان بی رازێنینەوە،تائێوەی جوانی دۆس و جوان پەسەند، پەسەندی بکەن...

جا، بانەختە نەختە دەس بە کەین بە کوٚڵینەوەو لێک دانەوەی مانای وتەی ئەم چـەن قسەوباسەیە:

«وێژە - ئەدەب؟» چییە؟ «هۆنراو - شیعر» - بە چ قسەیەک دەڵێن؟ «هۆنەر- شاعیر» کامە؟ هەروەها لەمەش دەدوێن کەئایاهەرکەسێ هەربەمە، کەدە سی دایە پێنوس و قەڵەم و پێی نایە مەیدانی وتار ئەرکێکی لە سەرشان دەکەوێ؟ جـائەگـەروایـەئە ڵـبەتە قـەڵەم بـەدەس لەبەرانبەرکێو چیای بەرزی شاخاوی و زەرداتە عـەهودو لێ پـرسراوی هـەیە،راوەستـاوە، سەبارەت بەگەل و نەتەوەو دین وبڕوا ی خوٚی، وەبەڵکو، سەبارەت بەئینسـان و ئینسـانیەت دییارە، کەدەردی دوێنێ شی بۆوە، بەرەی مروٚڤ چاوە ڕێ دەرمانی بون، ئابابزانین دەرمان، بەدەس کێیە؟ ئایاجگەلە خاوەن بیران و قەڵەم بە دەستانە! ئەوەی کە ئێمەلەشوێنی دەگەڕێن؟!

واتەئەی ئینسان:

تا، تەنورت، گەرمە نانێکی بکە تا، نە بویتە، کوٚتی پیٚ، کوٚلکی پنە.

بەڵیٚ: کاری ژیان گەرانەبەشوین ئەوەی کەئینسان دەیەوێ و لیٚ نادیارە، جاریٚ دەزانیٚ چی یەو جاریٚ نازانـیٚ، بـەڵام وادیـارە کـەدەبیٚ لەپـێشدا، چـرایـیٚ هـەڵ کـەین و بـەشوٚین ئینسانادەشت و دەرو شارو دیار بدینەپێی وە، جامەگەر «ئینسان» هەرئەویە، کەلەسەردوپێی رادەوێستیٚ، یا، دەرواو قسەش دەکات؟ نا، نا، «ئینسان» ئەوکەسەیە، کە بەزمـانی خـەڵک و بوٚخەڵک و لەبەر خەڵک ئەدویٚ. دەنابۆوا «دیۆژن » فەیلەسوفی گەورە، بەئاڵوزاوی و سەر لیٚ شێواوی، بەڕۆژی ڕوناک، چرای هەڵکردبوو ئەم سوچ و قوژبن دەگەڕا ئەو لە تاو سوچ و گوناحی زۆرداران وستەمکاران گیانی بەلێوی گیشتبو «روٚحگە ییشتبوە سـەرنوکی لوتـی» توڕەو قەڵس و جاڕزببوو لە نێو «تەن» هادا خوٚی تەنهادەزانی پیيان گوت: «ئوستاد! ئەوەچت لیٚ

Dr.Saleh Ebrahimi

ون بووه؟» وەلامی دانەوە: «ئینسانم لێ ون بووه» گیانم خەستەی دە ستی دەستەی دیوو درنج بووه و ئارەزوی ئینسان دە کەم...

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر

کز دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست

گفتند: یافت می نشود جستەایم ما

گفت: آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

هەردەڵێ حەکیم مەلەوی کورد بە چرای سۆزی گەرم وئاهی ساردی، شەو چەرەی دیوەخانی دڵی سازدەکاو بەشوێن «شەمام تەوێڵەیی» دائەگرێ، بەلام ئەم لەکوێ و ئە و لەکوێ!

خویندەوارانی بەرێز «ئەدەب» وەهاکە دەزانن واژەو وشەیێکی کۆنەلەزمانی عەرەبدا کەئێستا بەتێکراله هەمو ناوچەی ئێمەکە زمانی عەرەب شوێنی تیاکردوە، هەربەو مانایە، بەکاردەبرێ، لەزمانی تورکی، پارسیو لەزمانی کوردیشدا، ئەدەب بە مانای: «دەفرو، ئامانو، خووان»ە چونکائینسان خواردەمەنیو پێی خۆر، دەکاتە نێو زەرفو دەفروئامانەوە، هەروەك فیکروبیروئەندێشەو زانستیێ خۆی لەسەر سفرەو دەقی وتار، دادەنێ تابە واتەی: بەیان بەیان بکات و نیشان بدات، ئەوەیەکەلەزمانی عەرەبی دا بە سفرەش دەڵێن: «مأدبە» ئەوەی کەبە تایبەت لەئیرانادەڵێن: «ادبیّات» لە خودی زمانی عەرەبدانییە، بەڵکوئەم بێژەو کەلیمەیە، ئەدیبانی تورکی عوسمانلی دایان ناوە،جاعەیبی چییە؟ خۆزمان وئەدەب موڵکی کسێك نییە، بەڵکو وەکو، چەن شتیتر، هی هەموانە، بزانین دەتوانین بێژین: ئەدەب و ئەدەبییات،وێژەو وێژاوەری بۆپێوەندی نێوان ئینسان و فیکرو ئەندێشەی بەرەی مرۆڤە وەئەم هەودا هەوریشمینە،یەك یەکی، ئەفرادی کۆمەل بەیەکەوە دە بەستێ،کەوایە، ویژەو ئەدەب، هۆیە، نەچۆن یەت، بەڵکوچۆن یەت، وا لە مانای «هونەر» دایە، جا دۆستانی ئەدەب دۆستو تێگەییشتو، ئەمانەی وائەمرۆ وسبەینێ گوتراون و دەگوترێن، بەیانی سادەی زمانی عیلمی ئەمرۆی دنیایە، کەبەچەشنێکی تازەو روناك لە باسی بەرچاوی ئێمە دەکوڵێتەوەو تەحلیلی وردی وای دەکات کەئێمە بزانین مانای ئەوشتانەی کە لەعەینی موشکلّ بونا هەموروژێ لە پێش چاومانەو لەگەڵی کارمانە، چییە! تابەم جۆرەچینی خوێندەوارو

Dr.Saleh Ebrahimi

خۆیندکارو قەڵەم بەدەس خۆیان بناسن و ئەرکی سەرشانیان، دیارە گرینگترین قۆناغی ژین و بونی ئینسان، «خۆناسینە» وئێمە بە تایبەت لەبەرخۆ نەناسین زۆرشتمان نەناسیوە! تەبارەکە لاّهو جەلەل خالیق، حەزرەتی محەمەدپێغەمبەری مەزنی ئیسلام چەن شرین و کورت فەمویەتی:

هەرکەس خۆی باش بناسێ خودای خۆشی باش دەناسێ واتە ئەگەر مرۆف خۆی باش بناسێ ئیتر بۆکەس سەرنا چە مێنێتەوە، خۆی بۆخوی و خزمەت کردن، بۆبەرەی موسڵمانان تەرخان ئەکات و بەس و تەنیالە راست خودا و بەدی هێنەری جەهاناتەسلیم ئەبێ.

ئەوەش کەئە فلاتون وتویەتی: برو، خۆت بناسە هەر ئەمە، دویات، ئەکاتەوە واتا: خۆت بۆخوت بەتالەکزی و کەساسی و ژێرچە پوکەی نەفسی ئامارەرزگارت بێ....

نوکتە: واتای ئەدەب

ـ ئەدەب: بەواتای فەرهەنگ، زانین، هونەر، جوان لەگەڵ خەڵکدا هەستان و دانیشتن، شەرم وحەیا، حورمەت، پاراستن، بێدارکردنەوە، ئەدەب‌دان.زانین و عیلمێکە، زانایانی پێشو بەداگری ئەم زانینانەیان زانیوە: لۆغەت، صەرف، نەحو، مەعانی، بەیان، بەدیع، عەروز، قافیە، قانونی خەت، قانونی خۆیندنەوە، هەندێ ئیشتیقاق، (قرض الشعر) ئینشا، تاریخ: مێژو، کە ئەمرۆ بەو زانینانە دەڵێن:

ئەدەب «ئەدەبیات، ئاداب:»وێژاوەری. کۆی ئەدەب ئادابە، نەک ئەدەبیات. کەئەدەب ئەمانەش دەگرێتەوە: ئەدەبی کەسبی، دەرسی، کەبەدەرس خۆیندن و لەبەرکردن و بیرکردنەوە بەدەس بێت، ئەدەبی نەفس، ئەدەبی تەبعی، ئەخلاق: خوو ئاکاری چاک، پەسنی چاک، تەرکی تەماع و... دوکتور محەممەد سالح ئیبراهیمی (شەپۆل) موتەرجیمی قورئان بە زمانی کوردی

بەرۆژی بەهار بەشەوی پاییز   یاخوا بەخێربێ میوانی ئازیز

ئەم فۆلکولۆرە کوردی‌یە جوان میوانداری و میوانگری نەتەوەی کورد،دەگەینێ.

شەپۆل: دوکتور محەممەد صالح ئیبراهیمی ئەندامی هەیئەتی عیلمی زانینگە (دانشگاه مذاهب اسلامی) لە تاران.

Dr.Saleh Ebrahimi

شیعرو هۆنەی کوردی

ئەمرۆکە دەریچەیەکی تازەو نوێ بۆ شیعرو هۆنەی کوردی کراوەتەوە، شیعری کوردی روی لە ئاسۆیەکی رووناک کردووە، سەیرو سەیرانی نوێ دەستی پێکردووە، لە ئاو و هەوایێ تازەو ئازادا دەپشکوێ و خۆ دەنوێنێ و دەدرەوشێتەوەو درەخششێ دیکەی هەیە

شیعرو هونەر و هۆنە و وێژەی کوردی سەری لە ئاسۆی پێگەیشتن ساویوە، شیعرو هۆنەی کوردی لە روی بڕواو ئیمان، وە هەروەها لە ئاگری گڕ گرتوی دەرونی پڕ دەردەوە دەهۆنرێتەوە، تێدەکۆشێ بە نیازگەلی من و تۆ و ئەو، هەروا بە نیازگەلی کۆڕو کۆمەڵگای گەورەی من و تو، وەڵام بداتەوە. شیعرو هۆنەی کوردی رەنگ و روی خۆماڵی و مرۆڤی و ئینسانی و ئیسلامی و قورئانی هەیە، لە رنگ و ریختی نامۆو بیانە دورە پەرێزە و خۆی سەر بە خۆ راگرتووەو لەسەر بنچینەی بیرو باوەڕی کوردەواری پنجی داکوتاوەو خۆی تاو دەدا. چونکە جوان تێکەیوە کە ویستێ ئێمە، دەردی ئێمە، بیرو باوەڕی ئێمە، وە باری ژیانی کوردەواری شتێ دیکەیە لە هی بیانەو نامۆ جیایە.

شیعری کوردی باری رامیاری، کۆمەڵایەتی و دینی و قورئانی زۆرە و ئاگری گەرمی ژیاو ژیان وەجۆش و خرۆش دەخاو رێگای ژیان و ژینمان نیشان ئەداو دەسمان دەگرێ و بەرەو ژیانێکی خۆش و بژوێن و ئاسودە رامان دەکێشێ، وە بەوانەی چاک ناتوانن راکەن رەو رەوەی بیری جوان و ورد و ماقوڵانە دەیان خاتە سەر رێگای راست و دروست و ئینسانی و مرۆڤانی و ئیسلامی قورئانی.

شاعیرانی ئێمە رویان لە شیعار کردووە، بەڵام هێمان شیعاریان شاعیرانە لە شیعری خۆیاندا باش نەگونجاندووە، ئەبێ چاوەڕوان بین تا شاعیرەکانمان بە نیشان دانی شکڵی شاعیرانەی شیعار، واتای بەرز و شیاوی ریسالەتی ئەوە ئەدا بکەن شیعر گەلێ دابنێن کە شیاوی هەمو خولو چاخ و رۆژگارێک بێ. شیعری کوردی زیاتر مایەو رەنگی حەماسی هەیەو تێ دەکۆشێ وشیار دەربێ و هۆیەک بێ بۆ راپەڕین و وریا بوونەوەی گەلان.

شیعرو هۆنە ئەبێ جوان بە وردی بڕوانێتە دنیای کزو کەسانو بێ بە شان و هەژاران و لێقەوماوان و سرنج بداتە نەتەوە بێ بەش و بەندکراوەکان، وە ئەوانەی وا

Dr.Saleh Ebrahimi

لە دنیای سێوەم دا لە بەند رزگار بوون.

شاعیرانی ئیمە ئەشێ بۆ خزمەت کردن بە خەڵک تەرخان بکەن، ئەبێ لە شیعر شمشیری ئاودار لە راست تالانچیان و زۆرویژایی بەکورتی بیژین شیعرو هۆنەی ئیمە رێگایەکی گرتۆتە بەرو بەرەو رەوەک دەڕواو راپەڕیوە، ئەتوانێ هیوادەرو ئومێد خوڵقێنەر بێ.

□ کوردەواری جێگای هەڵقوڵانی ویژو ویژەوانی و ئەدەب و هونەرە، لەوەتی خوا ئەم خاکە جوان و پاکەی خوڵقاندووەو کوردی لێ نیشتەجێ بووە، بووتەکانی شیعرو هۆنەو ئەدەبی بەرز و تەرزو بڵیند. شوێنەوارێ کە لە پێشینان بۆ ئیمە بە یادگار ماوەو نەفەوتاوە عەزەمەت و پەرەداری هونەری کەلامی ئەم خاکە رەنگینە بە ئیمە نیشان دەدا، وەک شیعری مەلا پەرێشان، ئەرکەوازی، مەلا رۆستەمی ئیلامی، خانای قوبادی، سەرهەنگ ئەلماس خان، حەکیم مەولەوی کورد، میرزا ئەولقادری پاوەی، وەلی دیوانە، ترکەمیر، مەلا منوچێهر، فەهیم سەنجابی، ئەحمەد داواشی، باباتاهیری عوریان، ئەسفەندیاری غەزەنفەری، سەیید سالح ماهی دەشتی، حەیرانعەلیشا، سەیید یەعقوب ماهی دەشتی، تەمکینی کرماشانی، شامی، میرزا شەفیع کیمنەیی، ئەلماس خانی کوردستانی، عەلی حەریری، عەلی بەردەشانی، عەلی تەرەماخی، فەقێ تەیران، مەلای باتە، پەرتەو حەکاری، حەکیم ئەحمەدی خانی، حاجی قادری کۆیێ، نالی، کوردی، ناری، قانع، وەفایی، ئەحمەد موختار جاف، سالم، تاهیر بەگی جاف، سەلاح سۆران، ئەحمەدی کوڕ، فەقی قادری هەمەوند، حاجی خەلیفە مەلا محەمەد (بەها)، عارف، ئیمامی (ئاوات)، خالەمینە، حەقیقی، جەوهەری، سیف القضات، فیدایی، زاری، هێمن و هەژار.

ئەوەی ئەمرۆکە بە ناوی وێژەو ویژەوانی قسەی لێوەدەکرێ بەردەوامی رێبازی قسەزانانی پێشینانمانەو نوختەیەکە بۆ پێوەندی رابوردومان بە داهاتومان، دانانی شوێنەواری ئەدەبی ئەمرۆکەمان ئەبێتە پێوەندێکی راستەقینە بۆ ئاسەواری رابواردومان‌و رێگا نیشاندەرێکی باش دەبێ بۆ بەرەی داهاتومان.

□ دەزانین کە وێژاوەری لە دەرونەوە هەوێن و مایە دەگرێ، خوێن گەرمی و راستەقانیەکی تایبەتی هەیە، لە روی هەست و لە سونگەی دەرد لە دڵ و دەروونەوە قڵپە دەکا. لە تێروانینی قسەی دڵ‌هێنەو شادراوەتەوەو لە هاوار کردنیشی دا دەردو

Dr.Saleh Ebrahimi

ڕەنج و خەم و خەفەت و مەینەت و شادی و شادمانی مرۆڤ پێل و شەپۆل ئەدا. جا لە بەر ئەمە ئەتوانرێ بۆ ویژەو وێژاوەری،میژوویێ دیکەیش بۆ دابنرێ: میژووی دڵ و دەرونی، عـاتفی، مـرۆڤانی، خـوێن گـەرمی، ڕاسـتەقانی و ڕاسـت خـوازی و حەقیقەت ویستی.

جا هەر لێرەوەیە کە بە خوێندنەوەی شیعرو هۆنەی حەکیم ئەحمەدی خانی ئەتوانین تۆی تۆی و توێژاڵ توێژاڵی ژیانی خەڵکی هاو خول و هاودەورەی ئەو شاعیرە بەرپرسە، پڕ هەستە تێبگەین و بێناسین و بێزانین و جوان لێی حالی بین و بە خوێندنەوەی شوێنەواری ئەدەبی و هونەری (فایق بـێکەس، ئـەحمەد موختار جاف، حاجی قادری کۆیی، حاجی خەلیفە، مەلا محەمەد(بەها)، نالی، مەحوی، خانای قوبادی، فەقێ تەیران، حەکیم مەولەوی کورد، نوسخەی جامیعە؛ مەولانا خالید، پیرەمێرد، وەفایی و مەلای جزیری و ...) ئەتوانـرێ ئـەوەی لەو ڕۆژگارانەدا بەسەر خەڵکی کوردەواریدا هاتووە، ڕاست‌و دروست‌ترو بێ گرێ و گۆڵە تر لە میژووە نووسراوە و دانراوەکان،ئەتوانین تێبگەین و شتەکانمان باشتر دەس‌کەوێ و بە ڕووناکی و بە باشی لێ حاڵی بین

□ شیعرو هۆنەی کوردەواری هەر خول و دەورەیەک تەشک و دیمەنێ تایبەت بە خۆی هەیە، بە قسەی ساتیر: (هەر خولێ هۆنەو شـیعری خـۆی هـەیە). دیـارە وێژاوەری ئەم بیست ساڵەی دوایـی‌یانەی لە ١٩٨٠ بـەم لاوە لە کـوردەواری دا باشترو جوانتر و بە هێزو پێزتر گوڵ و بەر و میوەی داو سەری هەڵداوەو بە خۆدا هاتووە کە پێویستە لە لایەن لێکۆڵەران و دڵسۆزان و زانـایانی کـوردەواری‌یـەوە پێیاندا بچنەوەو بژارەیان بکەن و لەبەرا بە شەن کاودانەکەی لێک جیا بکەنەوەو ئەوسا بە کەو، قونەکەوی بکەن و بە شێلگیرو بێژینگ دای بێژن و کۆزەرەو چێو و خەوشی جیا بکەنەوەو جوان بە شانەی بیرو هزری،سەرۆک و بنۆکی بگرن و لە جیکەنەی بدەن تا دانەو لۆکە جوان و سپی‌یەکەی لێک هەڵاوێژرێ و بە وێـنەی هێلکەی پاک کراو لە بەردەستی خوێندەوارانی نیو کوردەواری دابنرێ.

دیارە بەو پێودانەی کە مرۆڤ لە تەک خۆیدا نامۆ بێ و لە بنێشەی خۆی دورەوە کەوی، هونەریش کە یەکێ لە دیارترین و بەرچاوترین نـوێنگەی ڕۆح و گـیانی ئینسانە توشی لاڕێی و تیا چون ئەبێ، لە دنیایێ دا کە مرۆڤ دیل و یـەخسیری هەواو هەوەسی نەوسی خۆی بێ یا دیلی هەوای وزەو هێزی ئەنبوژەنی و مادی

Dr.Saleh Ebrahimi

بێ، دیارە هونەریش هەروەک پوڵ و سامان و وزە و تێکنۆلۆژی دەبێتە کەرەستەیێ لە دەست تەماکاری زیادە بەش ویستانی زل هێز و دەچێتە خزمەتی بەشی ئاژاڵی وجودی مرۆڤانی و لە ئاکامدا هەموو چتێ لە خزمەت ماڵ وێرانیدا قەرار دەگرێ.

بە ئەستۆ گرتن و بەرپرسی لە شیعرو هۆنەدا

لە کەوناراوە وتویانە قسە کە لە دڵەوە بێ بێشک لەسەر دڵیش دەنیشێ. بەر لە هەموو شتێک با بزانین شیعر چییەو چ جۆرە کەلامێکە؟

تا ئێستا لە لایەن فەیلەسوفان، زانایانی مەنتیق، عەروز دانەران و ئەدیبانەوە تاریف گەلێ جیا جیا لە هۆنەو شیعر کریاوە، بۆ وێنە:

☐ کوڕی سینا بوعەلی لە بەشی مەنتیق لە پەڕاوەی شیفای خۆیدا فەرمویەتی: «ان الشعر هو کلام مخیّل مؤلف من اقوال موزونة متساویة...»[۱]

شیعرو هۆنە قسەوکەلامێکی خەیاڵئابسێنە کە لە پیت و قسەی وەزندارو بەرابەر ساز درابێ، وەک دەزانرێ کوڕی سینا زیاتر دوپاتەی لەسەر خەیاڵی بونی شیعرە.

☐ ئەرەستو لە پەڕاوەی فەنی شیعری خۆیدا وتویەتی: رەسەنی شیعر بە واتاو ماناو مەزمونیەتی، وەزن و ئەوانی دیکە شاخ و بەرگن، بەم پێیە کە شیعر لە روانگای واتا وا دابنێین ئەبێ شیعر بە قسەیێ خەیالاوی بزانین کە بتوانێ شۆر و غەوغا لە دەرون ساز بدا و حالەتێ لە غەم و شادی و شتانێ دیکە لە خوێنەر و بیسەر دابەدیبهێنێ، هەرچەندە دەق و بلاّوکیش بێ.

☐ ئەشێ بوترێ چون لە زەمانی حەکیم ئەحمەدی خانی، خانای قوبادی، حەکیم مەولەوی کورد، مەلای جزیری، حاجی قادر کۆیی، مەلا پەرێشان، نالی، چامەی هوزموگان رمان، ئاتران کوژان، وەفایی، پیرەمێرد، مەولانا خالید شارەزوری، شیعر بە وێنەی وەزن و قافیەدار بەیان کراون لە ئاکاما قسەیەک لەو دوانە خالی بن بە شیعر دانانرێن، هەر چەند ئێمە بەیتمان هەیە کە هەندێکی وەزن و قافیەی هەیە و هەندێکی بێوەزنەو بە ئەدەبی کلاسیک دادەنرێ. هەرجۆر بێ شیعر ئەگەرچی لە وەزن و قافیەو لە هەندێ نوکتەی جوانی بەدیعی و لەفزی خالی بێ شیعرو هۆنە

۱- بروانە: ابن سینا، فن الشعر، چاپی ئەورەحمان بەدەوی، لە پاڵ فن الشعر ئەرەستو، قاهیر ۱۶۵۳ پەرەی ۱۶۱.

Dr.Saleh Ebrahimi

ئەبێ ئەزمونی بەرهەمی عاتیفە و بیروخەیاڵ بێ، وە بە بێ خەیاڵ و وزەی خەیاڵ هیچ یەک لە عاتیفە و بیر ناتوانن سازدەری شیعر بە واتای واقیعی بن. بە واتایێ دیکە هۆنەی شیعری کاتێ خۆدەنوێنێ کە خەیاڵ و بەیانی هونەری لە کار دابێ، چونکە هیچ ئەزمونێک لە ئەزمونەکانی مرۆڤ بێ وزەی خەیاڵ بایەخی هونەری و شیعری پەیدا ناکا. شاعیر بە وزەی خەیاڵ و زەوق و سەلیقە و بە کار بردنی (تشبیهاتِ) جوان و ئیستیعارەگەلی لەتیف و قسەڕەوان و بەدیع و بە کار بردنی پەندو مەسەلی دڵنشین و خونجاو و گونجاو و جوانی واتا و بێژەو کەلام بە نیشان دانی شتگەلی دڵ پەسەند و صووەری خەیاڵ و دڵگیر ئارەزوی خۆی لە شیعرو هۆنەدا لە بابەت ئیلقای بیروگوێزاندوەی عاتیفەو حالاتی خۆی بە خوێنەر و بینەر بە دوو شێوە ئەنجام دەدا.

١ـ جوان رازانەوەو باش نیشان دان کە شاعیر بەم کارو شێوە جوان بە جوانتر نیشان دەداو لە سیحرو جادوی کەلام و هێزی جوانی بەیان و شوێن دانانی خەیاڵ، وە خەیالاوی شیعر،کارێ وا دەکا واتاو مەفهومی زیهنی بەبیری مێشکی خۆی و خۆرسک و ژیان لە چاو و دل و گوێچکەی خوێنەر و بیسەری شیعرو هۆنەکەی خۆیدا پڕشکۆترو بە تین و تەوژمتر لەوەی وا هەیە نیشان بدا.

٢ـ دووەمی یە کە کارو شێوەی داپۆشین یا داپوشێنی هونەری یە، کە شاعیر لە کاتی پێداویست دا جۆرە پۆشاکێک لە بێژەی جوان و رازاوە ئەکا بە بەر واتاداو بەم کارە ناحەز و کرێت بە جوان و رازاوە نیشان دەداو ناپەسەند دەکاتە پەسەندو دڵگیر.

□ لە بابەت شوێن‌دانانی شیعرو هۆنە لە دڵ و دەرون و بیرو مێشکی خەڵکدا چ لە بابەت ناسینی هونەر، وەچ لەبابەت رەوان‌ناسی و فێرکردن و بارهێنانەوە گرینگی‌یەکی زۆر و بەرچاوی هەیە. جاحیز (٦٠-١٢٢٥ی مانگی) ئەدیب و موتەکلیمی ناوداری عەرەب. دەڵێ: لای نەتەوە باستانی‌یەکان، شاعیران و هەستیاران زیاتر لە هەڵچین و توێژی دیکە دەستە جڵەوی ئەقڵ و عاتیفەی خەڵکیان بە دەستەوە بووە. ژنانی عەرەب لە خولی جاهلی و نەزانی دا ئەو قسەی جاحیز دەسەلمێنێ.

بە قسەی (شمس قیس رازی - صاحب المعجم: زۆر جاران تاکە شیعرێک هۆی دۆستی و ئاشتی بەدی‌هێناوەو زۆر جارانیش بۆتە هۆی فیتنەو فەسادو ئاژاوە.

Dr.Saleh Ebrahimi

لە هەر هاواریکدا کە لە دڵ و دەرونی شاعیری بەڕاستی دەردەپەڕێو لە هەر سورەتی خەیاڵێ کە ئەو لە شیعرو هۆنەی بە ئەستوداری خۆی بەدیدەهێنێ، گشت هەویا، بیرو خەیاڵ، دەرد، خۆشی، گەورەیی و داماوی مرۆڤ، بە کورتی هەموو کەینەو بەینەی جیهانی تێدا نهێنە.

دیارە شیعری ئەستۆدار و ویژاوەری بەرپرس ئەتوانن بەبۆی شوێندانێرترین هۆیێ بۆ بوژانەوەو پاراستنی بایەخە مەعنەوی یەکان و ئاگادارکردنەوەو بێدارکردنەوەی ستەم لێچوان.

مەبەست لە شیعرو ویژەو ویژەوانی بەرپرس، تێکۆشانە بۆ گەیشتن بەڕاستی و دروستی و ئازادی مرۆڤ، هەستیارانی بەرپرس و بە ئەستودارو و بە ئەمەک بۆ راستی و دروستی و مرۆڤانی، ئەوانەن کە بە واتای قورئانی کەریم کاری چاک و عەمەلی سالح ئەنجام بدەن، هەمیشە لە بەر خوداو بۆ رازی بوونی ویژدانی خۆیان، خۆیان بۆ خزمەت کردن بە مرۆڤانی تەرخان بکەن و لە بیری چەوساوان و ستەم لێکراوان دابن.

قورئان: **[والشعراءُ یتبعهم الغاون الم تر انهم فی کل واد یهیمون وانهم یقولون مالا یفعلون الاالذین آمنوا و عملوا الصالحات و ذکروا الله کثیراً...]** (سوورەتی شوعەرا - ئایەتی ۲۲۴ تا ۲۲۷).

[پێغەمبەر شاعیر نیە - شاعیران کەسانێکن کە لاڕێیان پەیرەوی یان لێ دەکەن، لاڕێ بەدوی هەستیار دەکەوێ. ئایا نەت دیوە کە ئەوانە (هەستیاران) لە هەر شیوو دۆڵێکدا سەر لێشواون. وە بەڕاستی ئەوانە شتگەلێ دەڵێن کە خۆیان عەمەلی پێ ناکەن. مەگەر کەسانێ (لە شاعیران) کە بڕوایان هێناوەو کردەوەی چاکیان کردووەو یادی خوایان زۆر کردووە.]

ئەم هەستیارانە کە بڕوایان بە دین و ئەخلاق و ئاکارو خوی چاک و ئینسانی و خوداپی هەیە، لە ئاکام دا لە بەدیهێنانی شوێنەواری خۆیان بۆ هۆنینەوەی شیعر ئەکۆشن، هۆنەو شیعرەکانیان لە خزمەت خەڵکدا بێ، بۆ خەڵک بە کەڵک بێ و خەڵک بێدارو وشیار کاتەوە، خوو ئەخلاقی چاک و ئینسانی لە نێو خەڵکدا پەرە پێ بداو خەڵک لە زوڵم کردن، ملهوڕی، بێ ئەخلاقی دور بخاتەوەو سەرنجیان بۆ لای ئاکار، خو، بیرو کردەوەی چاک و خوداپی و مرۆڤانی و دادگەری و دادپەروەری و ئاشتی و ئازادی بیروڕاو خۆشی و شادی و بە یەکەوە سازان بانگ بکا، تا خەڵک

Dr.Saleh Ebrahimi

لەباتی دژو دژایەتی کردن رو بکەنە چاکەو چاکەکردن و خوێندن و سەنعەت و تکنیک و پەرەدان بەفەرهەنگی رەسەنی مرۆڤانی و خودایی و تەرەقی کردن و پێشکەوت و سەرکەوت لە کارو باری دنیاو ئاخیرەت دا بە هیوای سەرکەوتن و پێشکەوتن و تێ گەیشتن و زانین و فامینی بەرەی مرۆڤ تا زوڵم ریشەکیش بکرێ و لە دنیادا زوڵم و بێ عەدالەتی و تەبیعض نەمینێ . (شەپۆل)

نیشتمان ویستی وئۆگر بون بە زێد، لە سەرەتایی ترینی خوی مرۆڤانی یە، هەروەک ئۆگرداربونی زاروکە، بەدایک، ئەو عەشق و ئەوینە بە گۆچ گرتن بەشیری دایک، لەگەڵ خوێن تێکلاو، دەبێ و لەگەڵ گیان و رۆح دەر دەچێ.

شاعیر وتەنی:

[روزی کە بامر حق جهان شد ایجاد
و آدم شد خلق و آدمیزاده بزاد]
[مهر وطن و محبت قوم و نژاد
در طینت مردم بودیعت بنهاد]

خزمەتی خاکی وەتەن فەرزێکی عەینە، بۆ هەمو
داخلی بەم حوکمەیە، کێ فەرقی جوان و پیر ئەکا
زوڵمەتی جەهل لە بەرچی زۆری سەندوە باکت نەبێ
نوری عیلمی عالە مێکە، عالەمێ تەنویر ئەکا
هەرکەسێ فیکری مەزاری باوکو باپیری هەبێ
بۆ بەقای ئیعزازی خاکی خوێی چلۆن؟ تەفسیر ئەکا.

غارپراو ، بزرگترین غار دنیا...

در فاصله کوه «بیستون» و «تاق بستان» در بلندیهای کوه «پراو» که یخچالهای طبیعی آن معروف است، دهانه «غار پراو» قرار دارد.

در درون این غار شگفت انگیز، درەای به عمق ٣٥٠متر و در قسمتهای عمیق آن چندین آبگیر و یک «آبرو» وجود دارد.

این غار که در سال ١٣٥٠ شمسی توسط یک گروه غارشناس انگلیسی کشف شد، بنا به تائید انجمن غارشناسان بین المللی، بزرگترین و عمیقترین غار دنیاست.

غار بیستون:

بیستون چه حکایتها که در دل نهفته ندارد....

غار بیستون، یادگاری از بشر اولیه و دورهٔ دیرینه سنگی. این غار که متعلق به دورهٔ ماقبل تاریخ است در بیستون. بالای سر مجسمه هرکول به طور تصادفی از زیر خاک بیرون آمد.

Dr.Saleh Ebrahimi

زوان و ئەدەب:

ئەمیر شەرەفخانی بتلیسی لە ئاخرو ئوخری سەتەی دەهەمی کۆچی واتا: ٤٠٠ساڵ بەرلەمە کتێبی شەرەفنامەی بەزوانی پارسی لە مێژوی. گەلی کوردا نوسیوە ئەمیرشەرەفخان یەکەم مێژو نوسێکە،زوانی کوردی لە بابەت زاراوەوە کردۆتە چوار بەش[١] ئەوچوارەش بەم جورەن:

١ - کرمانجی:

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لەکرمانجی زاراوەیە کە لەم چاخەدا زیاترلە دەمیلیون کورد قسەی پیێ دەکەن. وەنوسەرانو مێژوسان کردویانەتە دوبەش: ئـەلف: کرمـانجی ژوروبـا یا کوری:"شمالی". کە کوردەکانی: (ئێرەوان و گورجستانی شورەوی لاچین، گوڵ بەهار یا گوڵبجار، ئاخکەندو ...) وەکوردەکانی تورکییەلەلای گۆلاوی (وان، دییار بەکر، قارس، بایەزید، خەرپوت و جەزیرە و دەرسیم و...[٢] وەکوردەکانی ئێران (لە قوچان و بجنورد هەرێمی خوراسان وەهۆزی جەلالی و میلانی و هەرکی و برادۆست و ... لە ئازربایجانا[٣]. وەهەرێمی جابان:"جاوان" لەدەماوەندی لای تاران.

وەکوردەکانی عیراق لە (هەرێمەگەلی دهۆك و موسڵ و هەندێ لای هەولێر) وە کوردەکانی سوریەلە (ئوستانی: پارێزگەی دیرالزورو فەرمانداری ترابلس و حیسن الاکراد و کوردەکانی لوبنان و ئۆردۆن. بەم زاراوەیە لە عیراقا[٤] - بادینی پیێ دڵین.

بێ: کرمانجی خوارو یا باشوری:"جنوبی" وەك زاراوەی کـوردە کـانی موکریـان: مەهـاباد، سەردەشت، سنە، مەریوان، سقز و بانە و ... لەکوردستانی ئێرانـا وەئوستـانگەلی سلێمـانی، کەرکوك و هەولێر لەکوردستانی عێراقا «کە بەهەڵە بە سۆرانی ناوی ئەبەن».

---

١ - بنوارە شەرەفنامە چاپی پطرسبورغ ساڵی ١٨٦٠ زایینی وەبەرگی یەکەم چاپی قاهیرە ساڵی ١٩٣٠ زایینی و ئۆفسیتی تاران سالی ١٣٤٣ هەتاوی لاپەرەی ٢٣.

٢ - "لە دەرسیم بە زاراوەی زازایی داخۆن" (زازالە ناوچەی سیورلی چبخچورەکر) و گۆران (لەکـە نـدوڵە، پـاوە، هەورامان، تل‌هدشك (ص ٤٥ تاریخ زوان پرویز خانلری).

٣ - بنوارە (باوی کۆمەلایەتی و مێژویی نوسراوی شـەپۆل) چـاپی تـاران نـەورۆزی ٢٥٩١ کـوردی ٥٧ و ٥٨ هەتاوی.

٤ - بەهەڵە بادینانی "بهدینانی" پیێ دەڵین.

Dr.Saleh Ebrahimi

٢- لری:

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لە زاراوەی لری (ئیلامی، فەیلی، بەختییاری، لەهەرێمی پشتکۆ و پێشکۆ یە، یان روناکتربڵێن: لە هەمەدانەوە تا شوشتە رو شاری کورد لە ئێرانا وەئوستانگەلی کوت و عیمارەو فەیلییەکانی بە غاو بەسرە و شوێنەکانی ترە لە عیراقا[١].

٣- کەڵوڕی = کەڵهوڕی.

مەبەستی ئەمیر شەرەفخان لەکەڵوڕی ئەوجۆرەزاراوانەیەکە لەزۆربەی هەرێمەکانی کرماشاندا،وەلە بەشی لەکستانا لە ئوستانی ساحلی ئێران وە لەناو کوردەکانی فرمانداری خانەقین،مەندە لی و میقدادیە:"شاربان" قسەی پێی دە کرێ،بە هە لە هەندێ لە نوسەران "کرماشایی" یا "لەکی" پێی ئەڵێن کەچی لەکی خۆیی تێکلاوێکە لە (لری،کەڵوڕی وگۆرانی).

٤- گۆرانی:

مەبەستی ئەمیرشەرەفخان لە گۆرانی زاراوەیەکە لە پێشا لە "ئەردەلانەوە" تاکێوی حەمرەین یانی لە ئوستانی: پارێزگەی کوردستان لە ئێران وە پارێزگەکانی سلێمانی وکەرکوک لە عیراقا قسەی پێ کراوە ...

بەڵام بە هۆی ئەوە کەزۆر بەی هۆزەکانی گۆران زوان وەک: زەنگەنە، سییا مەنسور وهی ترلە رۆژگاری شاهەباسی سەفەوی یەوە کۆچ دراونەتە، ئەفغانستان،جابەم هۆیە ئەوانە وا بەم زاراوەیە ئاخە فتون زۆرکەم بونە تەوە[٢]. زاراوەی گۆرانی لەم چاخەی ئێمە دا لەناو (هۆزی زەنگەنە، سییامەنسور، گەلالی، شوانکارە، کاکایی، هەورامانی لە کوردستانی ئێران و عێراقا وەلە ناو کوردەکانی ئەفغانستانا باوەو ماوە[٣].

١- بابا تاهیری عوریان (٩٣٥-١٠١٠) بەلری شیعری گوتوە و ناوبانگی چارینەکانی: لەدەرەوەی کوردستان بلاوبۆتەوە بیروباوەرێکی دژی دەرەبەکایەتی لەناو گەلدا بلاو دەکردەوە ... لە شیعرەکانی دا بە توندی دژی زوڵم و زۆری کۆمەلایەتی دواوە. هەروەها دژی ئاغا گەورەکان و فەرمانرەواکان بووە" (مێژوی جیهان پراگ ١٩٦٠ بەرگی سێهەم ل ٥٠٢ چاپی چیکی). وە (کوردستان و کورد) بەنەقل.

٢- کۆرێ لە نوسران بەهەڵە بە گۆرانی ی هەورامانییان پێی وتون، کەچی هەورامانی خۆی زاراوەیەکە لە گۆرانی کۆن.

٣- بۆناسینی شوانکارە بنوارە (کتێبی باوی کۆمەلایەتی و مێژوی و... نوسراوی شەپۆل چاپی تاران ساڵی ٥٧ و ٥٨.

پروفسور مینوریسکی رۆژهەلاٌت ناسی ناوداری روس لەبارەی "گۆران" ەوە کتێبێکی بەزوانی ئینگلیسی نوسیوە کە لەوا زۆرێ لە هۆنراوەی هۆنەرانی هۆزی گۆرانی تێداهێناوەو چاپی کردون.

هەروەها بەسودوەرگرتن لەناوی سولٌتان ئیسحاق پیری کاکا ییەکان دیاردیبۆ کەونارابونی ئەدەب و بێژاوەری هۆزی گۆران کردوەو ناوی سولٌتان سەهاك = ئاستیاگ = ئاژی دەهاکی بەکوردی ماد داناوە، بەلاٌم بەداخەوە ئێستائەوکتێبمان لەدە سانییە.

هەرچەن بەلٌگەیەکی زۆرمان لەبابەت ئەدەبی گۆرانی کۆنا بەدەسەوەنییە، بەلاٌم بەوجۆرە ئاگاداری یانەی وابەدەسەوەن، ئەتوانین بێژین: ئەدەبی گۆرانی کونترین بێژاوەری و ئەدەبی کوردە.

حەمدو للاٌی مستەوفی قەزوێنی بە نەقلٌ لە "ئەلبولدان" ئەنوسی:

"سپای ئیسلام" سالٌی ١٨ی کۆچی لەزەمانی ئەمیرە لموئمنین عومەر - ی کوری خەتتابدا قەزوێنی گرت.

لەوکاتەداحە ساری شارستان "شاپوری" بوو خەلٌکی ئەوێ لەگەلٌ موسلٌمانانا جەنگیان ئەکرد و موسلٌمانەکان بانگیان ئەرکردن یان موسلٌمان بن یان جزیە بدەن.

ئەوانیش هەرایان ئەرکرد وئەیان وت: "نەموسلٌمان ئەبین وە نەگزیەش ئەدەین هەرن بگەرێنەوە مەککە تا ئێمەش رزگاربین" - "نەمسلمان بیم نەگزیت دهیم + بشی اومکەشی کاما برهیم[١].

مستەوفی قەزوێنی ئەم بەیتەی بە پەهلەوی ناو بردوە،وەلە راستیا ئەم بەیتە: "گۆرانی = لری" یە، ئەمە خۆی بەلٌگەیە، بۆئەوەکە لەپێش ئیسلاما ئەدە بی کوردی گۆرانی هەبووە.

کۆرێ ترلە مێژونوسان و نوسەران وەك (ملك الشعرای) بەهار وە رەشیدی یاسمی و دوکتور سەعیدی کوردستانی و ئایە تولاٌمەردوٌخ و شەپۆل و ئەورەنگ، چەن هۆنراوە یەکیان لە نوسراوەکانی خۆیانا، هێناوە کەبەدەسنوسی پەهلوی لە پێستێ ئاسك نوسراوەتەوەو لەناو یەکێك لە غارەکانی کوردستانی عێراقا، دۆزراوەتەوە،کەلەوا دیاری بۆ کوشت وبرین و تالاٌن و برۆ و بەدیل گرتن و ... کراوە ئەوهۆ نراوانە، بەکەمێ جیاجیای یەوە بەم جۆرن:

---

١ - مێژوی گوزیدە چاپی فردەوسی تاران سالٌی ١٣٣٦ هەتاوی پەرەی ٧٧٦.

Dr.Saleh Ebrahimi

هورمزگـــان‌رمان ئـــاتران کـــوژان   هۆشان شارده‌وه گه‌وره‌ی گه‌وره کـان
زۆرکـــارئه‌ره‌ب کـــردنه خـــاپور   گونـــاو پـــاڵه بشـــی شـــاره‌زور
ژن‌و کـــه‌نیه کـــان وه‌دیـــل بشـــینا   مـــێرد ئـــازاتـــلی ژ روی هـــوینا
ره وش زه‌ردوشـــتره مـــانه‌وه بـــێکه‌س   به‌زه‌یه ک، نکاهورموز، وه‌هیچکه‌س[١]

١ـ هورموز، یا ئاهورامه‌زدا به‌مانای خوایه، گان به مانای جێگه‌یه واتا: عیباده‌تخانه کان و ماڵه خودا،رمیان وروخان، ئاهورمه‌زدا له ئاهۆره، به مانای: هه‌بونی دانه، مه‌ز به‌مانای مه‌زنه، دا، به مانای دانا وزانایه، رمان به مانای رمیان و روخانه. ئاتران له ئاتر، وه به مانا ئاگره ـ ت‌وگ به‌یه‌کتری گۆردراونه‌وه = ان =په‌سوه‌ندی نیشانه‌ی جه‌م و کۆیه له کوردی ئه‌مرودا"ک"ی‌عه‌هد. له پێشه‌وه‌ی دائه‌نرێ و ئه‌بێته ئاگره‌کان، ئاگر، ئاتر، ئاور، یه‌ک مانای هه‌یه، له‌کوردییا ده‌ڵێن: ئاگره خۆشه له خۆم گاته‌وه. کوژان‌له کوژیانه، به مانای ئاگر کوژانه وه‌و ئاور مریان و کوژیانی ئاگره.

٢ـ هۆشان: له‌ریشه‌ی‌هو، خو "**Hwa**" ئاوێستایی‌یه‌و به‌مانای خۆیان ـ له‌باتی هۆشان "وێشان" وتراوه، شارده‌وه. له شاردنه‌وه‌یه‌و به مانا خۆشاردنه‌وه‌و خوگۆم‌و بزرکردنه، گه‌وره‌ی گه‌وره‌کان یانی: مه‌زنی مه‌زنه‌کـان. زوَر، له زۆر، له‌زۆرداره‌و کاریش په‌سوه‌ندی نیشانه‌ی سیفه‌تی فاعیلیه، ئه‌ره‌ب به مانای عه‌ره‌به. خاپور به مانای رمیانه،گوناله گونده‌و به مانای ئاوای‌یه. پاڵه: به مانای شاره، په‌ڵه‌و پاڵه‌وان، پاڵه له‌یه‌ک‌ریشه‌ن. له‌کوردییا پێڵاو تایبه‌تی شارنیشنه کان بووه‌و کاڵه‌ش تایبه‌تی دی‌نیشنه کان بووه، له کوردییا ئه‌بێژین: پێڵاَت له‌سه‌ر چاوه، کاڵه‌و پێتاو،کاڵه‌و پوزه‌وان. ناتوانم به‌ن کاڵه‌ی خۆم له‌به‌ن چه کمه‌ی تۆخه‌م، له بورهانی قاتیعا نوسراوه په‌هلو، په‌له‌و به مانای شاره، په‌هلوان، په‌هله‌بان به‌مانای: شه‌هره‌بان یا نیگاهبانی شاره، به کوردیش ئه‌وترێ پاڵه‌وان یانی: شاره‌وان، شاره‌وانی، دییاره، له‌قه‌دیمه‌وه نیگاهبانی شاریان له مرۆڤ گه‌لی خودان وزه‌و به‌هێز که بتوانێ له‌دزو دروزن به‌رگری بکات له‌به‌ر چاو ئه‌گرت، بشی له‌ریشه‌ی به‌شه‌و به مانای پشکه x یان له‌ریشه‌ی شیایی و شو ـ ی ئاوێستایی‌یه‌و به‌مانای ئه‌رواو رۆیشتن‌ه، له گوڵستانا شد به مانای رۆیشت، هاتووه. وه‌ک ئه‌بێژی: (شد غلامی که آب جو آرد   آب جو آمد و غلام ببرد)

واتا هه‌تا ئه‌رواته شاره‌زور، له‌باتی: "بشی" "هه‌تا" وتراوه، شاره‌زور ناوی به‌شی سلێمانی و ئه‌و ناو ناوه‌یه. نالی شاعیری شاره‌زوریش زۆر به ناو بانگه.

ژن. له ئاوێستادا به مانای زان و ژان پییاهاتنه، که‌به غیناش ناو براوه.

ـکه‌نیه کان له ریشه‌ی که‌نی که‌نیشک‌کناکه نیک ـه‌و به مانای دوێت‌و کچه،لێره دایه گۆران شاعیری نازارو دڵته رو ناوداری کورد ئه‌بیژی: عه‌شقی ئێواره‌ی سه‌ره رێی کانی ـ به‌رئه‌داته چه‌م کڵپه‌ی گۆرانی!ـ رۆژا ئاوائه‌بێ چه‌م تاریک ـ دایه ده‌نگی (کناله‌یل) هه‌ردوایی نایه... ـ (کناله‌یل: کچێ یار) ـ مانگ به‌تریفه‌ی ئه‌کاکه‌یل ـ هێشتا، هه‌ر گه‌رمه، ناڵه‌ی (کناله یل...!)

گومان له‌وه دانیه که (عبدالله) گوران (که ساڵی **١٩٦٢** له عێراق کۆچی دوایی کردوه) چ له ناوه رۆکی شیعره‌کانی داو چ‌له‌و شێوه تازانه داکه له شیعردا دای هێناوه‌وچ‌له‌ره‌وانی و بژارکراوی ئه‌وکوردیه داکه شیعری له‌قه‌ید و به‌ندی شیعری کلاسیکی کوردی رزگار کردوه و به‌وهۆیه‌وه ئاسۆیه‌کی نوێی بۆ گه‌شه کردنی زیاتری شیعری کوردی کردوَته‌وه.

بشیناله ریشه‌ی شیای به مانای هێنان‌و هاُرد نه. مێردئازاله دوبێژه‌ی مێردوئازا، تێکلاَواکراوه، مێرد له ریشه‌ی مێرد: مێرت ـه‌وبه‌مانای پیاو و مێرو مه‌ردومێرده ـ ئازاش به مانای نه‌به‌زو کوڵنه ده‌ره.

تلی: له ریشه‌ی تلیای، تلین ـه و به‌مانای تلانه‌وه‌و تل‌خواردنه.

Dr.Saleh Ebrahimi

هەروا مجلەالعربی ژمارەی ۲۰۰ چاپی تەموزی ۱۹۷۵ کـووەیت لەو تـارێکداکـە بەقەڵەمی (عبدالحلیم منتصر) لەژێر ناوی (ابن وحشیة فی الفلاحة) و (هو اقدم الکـتب فـی العربیة) دەنوسی... شوق‌المستهام فی معرفة رموز الاقام و قد ذکر فی آخرکتابه هذا انه ترجم من‌اللغة الکردیة کتابا فی علل المیاه و کیفیة استخر اجها... یاخەتی ماسی سۆراتی کوردی کە دوکتور سەعید خان کوردستانی لە مزگانی نەزانی کوردی باسی دەکات.

بەلاَم ئەبی بێژین ئەم: هۆنراوانـە بـەزوانـی گـۆرانـی کـوردین. حـوسەین حـوزنی موکریانیش لە نوسراوەکانی خۆیدا دییانی بە مەداناوە، یەکێک‌لە هۆزەکانی گۆرانی زوان، هۆزی کاکای یە، کەلە ئێران و عێراقا ئەژین، بەرەی کاکای یەکان، لە سەرئایینی "شەیدایی" ئیرانی کۆنن.

سرنج راکێشەلە ناوئەو نوسە رانەداتەنیا (محەمەد ئەمین زەکی بەگ) سەر چاوەی ئەم هۆنراوانەی بەنەقڵ لە کۆبەی ۱۸ لەسەر لاپەرەی ۱۱ لەکتێبی خەبـاتی سونێـان ـ ی کـورد نوسراوی واسیلی نیکیتین رۆژهە لاَت ناسی ناوداری روس ناوی بردوەوگـوتەیەتی: ئـەم هەڵبەستانە بەزوانی پەهلەوی‌یە.

لەکتێبی مێژو دا ناوی چەن باڵول دێتە بەرچاومان ئەلف = باڵولی خارجی: کە شارە کوری بە شەری شەیبانی موسڵی کە لەکوردانی دەورو بەری، موسڵ بووەو لە ساڵی ۱۱۹ کۆچی دا لە هیشامی کوری (عبدالملک) ئەمەوی را ساوەو شۆرشی کردوەو لە موسڵمەوە تا کوفەی هێناوەتە ژێر فەرمانی خۆی و لە پاشان لەشەڕا کوژراوە.

۱ـ (بنواره دائرةالمعارف پطرس بستان پەرەی ٦۴۴ جەلەی ۵). ۲ـ فەرهەنگی دهخداپیتی ب و دائـرةالمعـارف پطرس و سە فەرنامەی (ابن بطوطه) پەرەی ۲۱۰ تا ۲۰۹.

ـ ژ: بە مانای بە یەو جاری‌واش هەیە بە مانای "لە" یە، وەک ژمن دی ژمن.

هوینا: لە ریشە هون بە مانای خوێنە. رەوش بەمانای ئایینە.

زەردوشتر یا زەرتوشەر یانی پێغەمبەری ئیرانیان کە لەرەگەزی کوردەمادەکان. ـ ه ـ

قانع شاعیری ناودار لەم بارەوەیە، کە دەبێژێ:

کتێبی زەردەشت کە ئاوێستایە   وەک باقی کتێب خەلاَت خوایە
بەزمان هەورامی هاتە سەر بە شەر   یانی های زەردەشت بوی بە پێغەمبەر

ـ بزیکا، بەزەی یەک، لە ریشەی بەزەیی، بە مانای دڵسوزێ و دڵ‌سوتان و روحمە.

نکا، نیکا بە مانای نەکرن، نەکردن واتانای کات. ئەم هەڵبەستە و هونراوانە دەسیلابی یە واتا: دەبەشن و

Dr.Saleh Ebrahimi

ب ـ باڵوڵی مەجنون: ئەبووەهیب باڵوڵی کوڕی عەمر صیرفی کوفی، گۆیالە کوردانی ئێران و شاگردی حەزرەتی ئیمام جەعفەری سادق بووەو لە ساڵی ١٩٠ کۆچیدا مردوە .

ج ـ باڵوڵی شولی کە یەکێك لە عاریفانی مەزن و شاعیر بووە «ابن بطوطه طنجه لی» لە سەفەرنامەکەی خۆیداناوی بردوە کە لە لورستانا چاوی پێی کە وتوە و قسەی لەتەکیا کردوە.

هەروەك لە قسەکانی ئەمیرشەرەفخانی بتلیسی دەرئەکەوێ، ئەدەبی گۆرانی لە کاتی فەرمانرەواکانی "حەسەن وێهی" و"عەیاری" زۆر و زەوەندو پەرەدارانە پلاوکراوەتەوە، بەلام شوێنە واریو ێژاوەری ئەوکاتەلە بەروێران کرانی شارەکانی (دینەوەر ـ سیروان ـ حەلوان ـ شارەزور) لەلایەن مەغولەکانەوە، وێژاوەریش تیاچوو نەما، بەلام لە کاتی فەرمانرەوای: (بەنی ئەردەلان) دا ئەدبی گۆرانی بوژایە وەو تازەمانی خوسروەخانی ناکام چووە پێشە وەو لێرەوە شوێنەوارگەلی بە نرخی وێژاوەری بۆئێمە جێمارە.

بەلام میران و فەرمانرەوایانی بابان، دەسیان دایە، پەرەپێدانی ئەدەبی کرمانجی خوارو: "جنوبی" کەبەهەڵە بە سۆرانی ناوئەبرێ، جاهەر لە بەر ئەمەیە لەدەم و کاتی ئێمەدا وازاراوەی کرمانجی خوارو بووەتە زمانی ئەدەبی و علیمی و هونە ری و کۆمە لایەتی و رامیاری و ئابوری و نوسراوەیی زمانی کوردی، ئێستاشێوە و رچە یەکی ئەدەبی یەکگرتوی گرتوتە بەرو

ـ دەهیجایین. ئەم هوزی کاکایە: دوای داهاتنی ئایینی پیروزی ئیسلام هەندێ لەبیرو باوەری رچەی خۆیان لەدەس دابریکیشیان بە دڵ و داو پاراستووە، تەنانەت بێژاوەری گۆران بەشێکەلەرازە نهینییە کانی رچەی گۆران، لای غەوارە نای درکێنن، ئەمانە باوەریان بە تەناسوخ هەیە، بەمەکە گییان و رەوانی فریشتەکانی ئەوان ئەچێتە ناو کلیشەی ئەنبیا و ئەولییا. باوەریان هەیە. وەلەبەر ئەوەی زۆریان حەزرەتی عەلی و ئالی ئەوخۆش دەوێ کۆڕی لە مێژونوسان ئەوانیان بە یارسان و عەلی یوللاهی ناو بردوە.

پیشوایانی ئایینی کاکای‌یکان، لەهەندێ شوێناله بەرهەندێ هۆ چەن هۆنراوە یەك لەهۆنە رانی خۆیان ئەگێرنەوە، بوۆینەئەواچەن شیعر لەدو بەیتییەکانی باڵولێ کەلە (١٧٠ ـ ١٩٣ کۆچی)دا ـ ژیاوەو کۆچی دوایی کردوە بۆتان نەقڵ دکەین:

ئەز بەهلولە نان جەروی زەمینی | چار فرشتانم چاکەرکەرینی
نجومم سالح رە جەبەم بینی | چەنی لۆەبیم جەماو هەفتینی
ئەو واتەی یاران ئەو واتەی یاران | وە قانون شەرت ئەو واتەی یاران
چەندی مەولابیم کردمان شاران | یارانم کەردەن وە قەوای ماران
دیوانەی زاهیر دیوانەی زاهیر | دانای یارانم دیوانەی زاهیر.

دە رۆیش نەوروزی سۆرانی کە لەسەتەی ١٣ هیجریدا ژیاوەلە زانایی و دانای باڵولا ئەبێژێ:

بەهلول زاتیون زات یەکدانە | عامیان ماچان بەهلول دێوانە ٠

لەو چوار زاراوە بنەرەتی یە رەسەنانە کەڵك وەر ئەگرێ و خۆی گییاندوٚتە پلەو ریزی زوانە زیندوو پێشکە و تووەکانی جهانی ئەمرۆ و شان لەشانی ئەوان ئەدا.

باش وایە: بگەرێنە وەسەربیژەی گۆران، هەروەكلەبەرگی یەکە می شەر فنامە لاپەرەی ٢٣ دانوسراوە هۆزی گۆران لەسەرەتاوە لە پیێ دەشتەکانی پاریزگەلی کەرکوك و سلیمانی و کرماشان دا، نیشتە جێبون و رویان کردبوە، ئاوەدانی و خەریکی زەوی وزارکێلاّن وکشت و کالّ بون، بلاّم هۆزە کۆچەرە کوردەکان و جافەکان زۆریان لیّ دە کردن وەك لەم میسالە کوردی یانەدا دەرئەکەویّ، گۆرانەکان باشاری ئەوانیان نەدەکردو بەردەسیان ببون ئەلّێن:

جارێک جافەکان مێگەلە پەزەکانیا بەلەوەربەرە وکۆیستان ئەبەن و رێیان ئەکەوێتە ناوزەوی وزاری کابرایەکی گۆران، لەدورەوە هەرای لە دەکەن و دەلّێن: هۆی کابرای گۆران. (گاڵەکەت وەگوێزە واپەزەکەمان هات) یانی تۆناتوانی بەرگری‌هاتنی مێگە لەمەرەکەی ئیمەپکەی، دییارە بەودەم و دەسەش گالّ و هەرزنەکەت بۆ نادورریێتەوە کەوابو پەزەکان زییانی خۆیان هەر ئەکەن.

هەروائەو کوردە کۆچەرانە کەبەشەوالای پەزوپۆڵە بون، خەویان لە گۆرانەکان حەرام کردبون و ئەمانەیان بۆکردبونە جۆك وتوانج و تەشەر وقسە:(هەیڤە شەوە، تەقڵەودەوەو گورانە و... چاول خەوە...)

ئەبێژن جاری وا هەبوە کە کوردە گۆرانەکان، لەترسی کوردە کۆچەرەکان، مالّ و ژییانی خۆیان بەجیّ هێشتووە ولە ترسان رایان کردوە، بۆیی واوتویانە: (گۆرانە...لە ئاوای بە دەرە...) ئەوانیش وردە وردە چونە تە ناوچیاوچڕەکانی کوردستان و خوی کوردە کۆچەرە کانیان گرتوەو لە نەبەزی وکۆڵنە دەریدا ئەوانیان بەجیّ هێشتوە. بەلاّم گۆرانەکان خۆیان لایان وایە گۆران لەواژەی گۆڕ گیراوەو بەمانای مەزن و گەورەس، چونکا گۆرانەکان، لای میرو پادشایانی کاتی خۆیان زۆر خاوەن پلەو پایە و مەزنبون.

هۆزانی مەزن تەوفیق وەهبی کە کتێبێکی لە بارەی بارامی گورەوە بەعەرەبی نوسیوە ئەبێژی: بێژەی گۆر بەرێی لەڕلە گوڕ-ەوە بەرییّ قەڵەوگیراوە و بە مانای: ناوەند، مەیدان، دەشت، گۆڕایی و قەور و...هی ترە.

Dr.Saleh Ebrahimi

بۆئەوە بەوهوزە کوردانەیان وتوە گۆران، کە لەدەشتدا نیشتە جێبون، بارامی گۆڕپاشای ساسانی لە دایکەوەلە کوردە گۆرانە کانە، کەوابێ تۆنە کابلێێ : چونکابارام ئۆگریگۆڕ: واتا: "کەری بەڵەك "گرتن بووە، ناویان ناوە: بارامی گۆر، چونکا ئەمەهەڵەیە. کۆرێ لەشاعیران وایان ناوبردوە، وەك ئەم چوار چارینەی خەیامی هەژار:

لەوکۆشكو سەرایە داکە جەم جامی گرت ‏‏ ‏‏ ریۆی ترە کیوە، مامز ئارامیگرت
بارام کە هەموژیانی خۆیگۆڕی دە گرت ‏‏ ‏‏ دیتت بەچجۆرێ گۆڕێ بارامی گرت .

عارفی ناودار مەولانا مەلائەحمەد جزیری لە قەسیدەی ٨۴ دا بە شیعر فەرمویەتی:

مەب ئیشراقی سوئالەك ژلەبی غونچە گوشا کر ـ کوب ئیلهامی د سوئالامە جەوابە

شێخی ئیشراق بە عەرەبی و بە کوردی و فارسی شیعر و هۆنەی هەیە، شیعربە **کوردی**

میرزا ئامانەن وێت مەدەرۆ خەم ‏‏ ‏‏ نەجام مەمانۆ نەجەمشید نەجەم
نەهامدەم نەقەوم نەهونرەس نە کەس ‏‏ ‏‏ کەس وەدەردمان نەبۆفەریاد رەس
دڵسۆزان دڵ تەنگ بێ دسەڵات بۆ ‏‏ ‏‏ رومان جە سەفر راگەی نەهات بۆ
ئیشراق ئومێدەت وەساقی خۆر بۆ ‏‏ ‏‏ تا دوعات جەروی قیامت سۆز بۆ[1]

پرۆفسور مینورسکی روزهەلات ناسی ناوداری روس لە کتێبە کەی خویدا، کەبە ئینگلیسی لەبارەی گۆرانەوە نوسیویەتی و کراوەتە کوردیش نەز ریان وایە: گۆران هۆزیکن زیباترلە سێهەزارساڵ بەر لە مە هەبون، مەبەستلە گۆران تەنیا ئەو هۆزانە نییەوا ئێستا لە

کێ دی دیوانەوی تەور دانابوی ‏‏ ‏‏ مەرکەونە مەیدان گەردون رانابوی ـ رانا: نیشاندان.

ئەوانەی وابەزوانی گۆرانی هۆنراوەیان گوتوە، ئە مانەن:

عێل بە گی، مەلا پەرێشان، خانای قوبادی، سەیدی هەورامی، شەفیع جام رێزی، خان ئەلماس خان، حاکیم مەولەوی کورد (عبدالرحیم) تاوەکوزی مەعدومی شاعیری گەورەی غەزەل بێژکە لە کوردستانی جنوبی لە (١٨٩٧ـ١٨٩٢) دا ژیاوە و کۆچی دوای کردوە.

لە شاعیرە گەورە کانی سەدەی بیستەم دەتوانین پیرە میرد (١٨٦٧ـ١٩٥٠) و ئەحمەد موختار جاف (١٨٩٧ـ١٩٣٥) و بێکەس (١٩٠٥ـ١٩۴٨) و حاجی قادر کویێ (١٨١٥ـ١٨٩٢) کەخەڵکی بۆ خەبات لە پێناوی ئازادی و سەر بە خویی دا هان داوە، ناوبەرین. ئەمرۆبە ناوبانگترینی شاعیرە کان لە ئێران داهەژاروهێمن ـ ە!

شێخ شەهابەدین سوهرە ـ وەردی شێخی ئیشراق کوردەو لەسورە دیی نێوان بیجارو زەنگان لە ٥٨٧ی مانگی لە دایك بودەو لە ٣٨ سالیدا وەفاتی کردوە. سوهرەوەردییەکان کوردن چون واژەی سوهر لەفارسیو عەرەبیدا بەکار نابرێ. فارس لەباتی سوهر دەڵێن: [سرخ] ـ عەرەبیش دەڵێ [احمر] ـ کوردیش دەڵێ: سور، سوهر ـ (شەپۆل).

پارێزگەی کرماشان دان‌و نیوی ئەم هوزەیان پاراستووە، بەڵکومە بەمە‌ت لەنا وی گۆران، گشت هۆزە کوردە کانە کە بەزاراوەی گۆرانی قسە یانکردوە، وەک: هوزی سییامەنسورو زەنگەنە کەئە مرو لە ئێران‌و عیراق‌و ئەفغانستانا بڵاو بونە تەوە. هۆزی برادۆست: بروانە: (شوینەواری باولە کوردە واریداو میژوی... نوسراوی شەپول بە رگی ٣) کە ئیستازاراوەی ئـەوکوردانـە کرمانجی ژورو "شمالی" یەو لەلای ورمێ لە ئیرانا و لە لای رەواندز لە عیراقانیشتە جین و شوانکارەو زەندو کاکایی‌و پالانی‌و گیژو هەورامی‌و روژبەیانی و چگنی‌وپازوکی‌و ئەوانی ترە. **واژەی کرمانج**: ئەم‌واژەسێ مانای هەیە:

١ـ مانای گشـتی کـەلە نـاو ویـژاوەران و نـوسەرانـا، بەمـانای کـوردبە کـاربراوە، حەماسەویژو بەیت سوراو ریئالیزم نوسی ناوداری کورد حەکیم ئەحمەدی خانی لەبەرکولی "مەم‌وزین" دا، چەن جاروازەی کوردو کرمانجی دوپات کردوتەوەو بۆیەک مەبەست بەکاری بردون وەک ئەبیژی:

داخە لق نـە بـیژ تن‌کو ئـە کـراد.ـ	بی مەعریفەتن، بێ ئە سل‌و بونیاد
ئە نواعـێ مـیلەل خـودان کـتێبن	کرمـــانج تەنێ دبـــێ حســـێبن!!
هەم ئەهلێ نەزەر نەبێن‌کو کورمانج	عـــیشقێ نـە کـرن ژبـۆخـۆ ئـامانج
کورمـانج نـە پـرێ بـێ کـە مـالن	ئـە ممـاد یـەتیم‌و بـێ مـە جـالن

٢ـ دوهەم مانای تایبەتەو بەوکوردانە کە زوانیان لەتەک زوانی‌خیلە گۆرانە کانی ترا زۆر جییانیە.

٣ـ سێهەم مانای تایبەتی ترە، بەم جۆرە خەڵکی موکریان‌و سۆران‌و شاری سـنە، بە گوندنیشینە کان ئەبیژن: (کرمانج) ـئیستائەدیبان‌و، مێژونوسانی کوردخویان، کرمانج ئەکەنە دوبەش .

بە شی کرمانجی ژورو، بە شی کرمانجی خوارو بەڵام مینورسکی لای وایە، واژەی کرمانج لەدو ناوی: (کوردو مانا) پیک‌هاتووەو ئەم دوهوزە سێهەزارسال بەرلە مە، پیکەوە ژییاون‌و تیکلاوییان هەبووەو بە دریژای ژورگار (کوردومانا) بوە تە کرمانج بەلام تـەوفیق وەهبی لای‌وایە. بیژەی کرمانج لەبنەرە تا، کرماژ بووە و لەمە سدەری کرمـاژن‌و بەمـانای

Dr.Saleh Ebrahimi

کرم‌لیدان‌و کرماوی‌یەوە، هاتووە وئەم ناوەلە ئەفسانەی ئاژی دەهاکی مار دوشـەوە. کـە بیماری سەرەتانی بووەو لەبان شـانی دوکـرم وەک مـار روان، کـوردەکـانی ژیـردەسی بەسەروکایەتی کاوەی ئاسنگەری‌کورد، لیێ‌را ساون، وەکـاوە. بـە چکـوشەکـەی مـیشکی پرژاندوە، ئەڵێن‌ئەو مرۆڤەی وامیشکی مەرومرۆڤی لەو برینانەی شەرشانی ئـاژی دەهـاک ساوی وە، ناوی (کرمائیل) بووە، کەلە ریشەی کرمەوەگیراوە.

بە لاّم ئەشێ بزانین ئەم قسەلەبابەت‌ئاژی دەهاکە وە، ئەفسانەیەو دژودژمنانی گەلی کورد میژوی‌کوردییان شیواندوەو بەئانقەست پەردەی رەشیان بەسەر میژوی ئەم‌گەلە نەبە زەداکیشاوە، چونکا بەپێی قسەی لیکولەران‌و میژونوسانی یونانی ئاژی دەهاک واتا ئاستیاک ئاخرین پاتشای‌کوردەمادەکان بووە، کەبە هوی خەیانەتی هارپاکی خزمی یەوە قلّپەوەبون‌و تییاچون‌و نەمان. پرۆفسور مینورسکی رۆژهەلاّت ناسی روس لای وایـە: سولتـان‌ئیسحاق هەرئەوئاستییاگەکوردە مادێ هەروەک لە پێشەوە رامان‌گەیا.

کرماج: مەستورە خانمی ئەردەلاّن لەکتێبە مێژویەکەی خۆیداکرماج ـ ی ناوبردوەو ئەبێژێ: (سێهەم کرماج کەلە ناو بورە پییاوانا بە (بابان) ناودارن.

محەمەد ئەمینی گولستانە لە (مجمل التواریخ) ئەفشاری‌یە و زەندی‌یە داکاتێ ناوی سلیمان پاتشای بابان ئەمیری هەرێمی سلیمانی ئەبا ئەبێژێ: (سلیمان پاتشای کرماج‌بەە) لەو بەڵگانە رون ئەبێتەوە کەکرماج لەکرماژ ـ ەوەگیراوەو ـ ژ ـ بووەتە ـ ج ـ ئەم جۆرە گۆرانانە لە کوردییا، زۆرە، وەک: تاج و تانج، تاژی و تانجی و فەرەجی و فەرەنجی.

هۆزی کرمانج لە سەرەتاوە بێژاوەران و شاعیرانیان زۆر بووە بەلاّم شۆینەوارەکانیان لەناو چون ئەڵێن: عەلی تەرەماخی کەهاوچاخی رودەکی بووەو لە سەتەی چوارەمی کۆچییا ژییاوە، دیوانێکی هەڵبەستی گەورەی کوردی هەبووە، بەلاّم لەناو چووە، بێجگە لە چەن تیکە هۆنراو، کەئەی دەنە پاڵ ئەو شتێکمان بە دەسەوەنییە.

دوکتور پەروێزی ناتل خانلەری لە مێژوی زوانی پارسی بەرگی دوهەم دالە لاپەرەی ٣٨ کە لە تاران لە ساڵی ١٣٥٢ هەتاویدا چاپ بووە ئەنوسی: لە سە تەکانی ٥ و ٦ ی کوچیدا شۆینە واری بێژاوەری دەماودەم و نوسراوەی کوردی لە ناو لاپەرەی مێژودابینراوە، یەکێک

لەونوسراوانە قەسیدەیەکی ملەمەعە بەزمانی کوردی کە ئەنەو شیرەوانی بەغدادییە، کەلە کتێبی معجم‌البلدان چاپی لایپز یک ج ۱لاپەرەی ۱۸٦ دانوسراوە و چاپ کراوە.

ئەشێ بزانین تاسەتەی نۆهەم ناوێک لە بێژاوەرانو هۆنەرانی کرمانج وەبەرچاوناکەوێ.

حاجی قادری کۆیی لە دیوانەکەی خۆیداناوی دوهۆنەری مەزنی کوردی کرمانجی ژوروی بردوە و ئەڵێ: عەلی حەریری واتاگوندی حەریری لای رەواندز، حەریروباتاس وە شیخ ئەحمەدی جزیری واتە جەزیرەی ئیبنوعومەر[۱]. ئەو دوشاعیرە مەزنەلە جهاناناودارن و لە گەڵ (عبدالرحمن جامی) ئەو شاعیرە پارسی وێژەداهاوکات بونو یەکتریان دیوە، هەروەک جامی دەڵێ: پیر مردی بدیدم زجەزیر نیک مەردی بدیدەم زحە ریر

شیخ ئەحمەد جەزیری زانایەکی دینی و خوانا سێکی رەبانی بووە، هۆنراوەکانی عاریفانەیە، زوانی کوردی و عارەبی و پارسیشی جوان زانیوە، بیری نەتەوەپەروەیشی هەبووە. کۆرێ لە مێژو نوسان لایان وایە هاوکاتی ئەتابەک عیمادەدین ـ ی زەنگی میری موسل بووە بەلام بەپێی ئەو شیعرەی جامی کە حاجی قادری کۆیی هێناویەتی شیخ ئەحمەد جەزیری لە سەتەی نۆهەما ژییاوە، نەک لەسەتەی شەشەما.

شیخ ئەحمەد جەزیری لەقەسیدەیەکی زۆر رەوانا لەمیرخەلیل ـ ی ئەیوبی تاریف ئەکات ولەسەرەتادائەبێژێ:

ئەی شەهەنشاهی موعەززەم حەققنیگەهد اری تەبی

سورەی اِنّا فَتَحْنا حافیزویاری تەبی

ئەم خیەلیل ئەیوبییە تەنیا کوردە ئێرانییەک بووە کە لەکاتی هەرکەس هەرکەسیدا لەزەمانی (ئاق قویۆنلو وەقەرەقویونلو)ەکانا میری کردوەو لە راست بێگانەکانا، رەق راوەستاوە، جالەبەر ئەمەیە شیخ ئەحمەد جەزیری پییاهەڵخوێندوە.

دیوانی کوردی شیخ ئەحمەدی جەزیری کە بە پێی پیت گەلی هیجا و ئەلف و بێ هونراوە تەوە، بۆیە کەم جارلەلایەن ڤونهارتمان ـ ی ئالمانییەوە لە ساڵی ۱۹۰۴ زایینی دالە

---

۱ ـ واتا(عبدالعزیزابن عمربە رقعیدی):بە ردەقیتی. وەفیاتی کوری خەلەکان لەباسی جزیریدا

Dr.Saleh Ebrahimi

برلین لە چاپدراوەو بەر کۆلێکی تەحقیقی بەزمانی ئەلمانی بۆ نوسراوەو لەلایەنژابا رۆژ هەلأت ناسی روسیش وتارگە لێکی تۆیژانەوەو لێکۆلەرانەی لەبارەی شێخ ئەحمەدی جزیری‌یەوە بۆ نوسرواە: جزیری شاعیرو هۆنەرێکی مەزنی چەرخی دوانزە، بووە، دیوانە شیعرە کوردی یە کە شی چەن جاران لە قاهیرەو شام و عیراقا چاپ کراوە.

لەم دوایی یانەدا مەلایە کی کوردی کوردستانی سوریە دیوانە کەی مەلای جەزیری وەرگێراوەتە سەر عەرەبی و تەواوی ئەو شیعرە تەر و لە بارانەی بۆ دلداری دانراون بە ناوی سۆفیگە رییەوە کردوە بەپارانەوە و خوادواندن و لەو مەبەستەی بردۆتە دەرێ کە مەلای جەزیری لە دلیدابوە.

کۆرێ لەوانەی وا بەزاراوەی کرمانجی ژورو شیعر وهونراوە یان گوتووە، ئەمانەن : فەقێ تەیران، مەلای باتە، عەلی حەریری، شیخ مەلا ئەحمددی جزیری یە، گەورەترین شاعیری ئەدەبی نەتەوایەتی حەکیم ئەحمەد ـ ی خانی (١٦٥٠-١٧٠٦)یەکە دیوانەکەی "مەم وزین"بەرزترین پلەی ئەدەبی کوردی سەردەمی دەربەگایەتیە ـ حەکیم ئەحمەد ـ ی خانی‌ناسیونالیسم ـ ی کورد ـ ی ٢٢ سال بەر لەدایك بونی [ژانژاك رۆسو] و ١٣٠سال بەر لەئینقیلابی نەتەوەیی و لاتی فەرانسە لە چریکەی مەم وزین‌دا مەسەلەی نەتەوەیی‌و نیشتمانی‌و ناسیونالیسم ـ ی نەتەوەیی بۆکورد راگەیاندوەو روناکی کردۆتەوەو هونەری خانی نەمر لەمەدایە کە هێمان فەرانسەو ئوروپایە کان ئەمەیان نەزانیبو، حەکیم ئەحمەد ـ ی خانی لەسەتەی ١٧ی زاینیدا رای گەیاندبو. دیارە دەبێ حەماسەی حەکیم فیردەوسیش لەبیر نەکەین، هەرچەن حەماسەی خانی ریئالیزمەو حەقیقەتی هەیەو درۆیی تێدانیە، بەلأم‌هی فیردەوسی ریئالیزم نیەو لەداستانی روستەم‌و کورە کەی‌دا درۆیی تیدایەو باوك درۆبە کورە کەی دەلێ جالەم بابەتانەوە شاکاری خانی فەزیلەتی بەسەر هی فیردەوسی‌دا هەیە[1]. ـ خانی کەلەسەتەی ١٧ دیوانی مەم و زین‌و فەرهەنگو کە کەی خۆی نوسیوەو دوای ئەم شاعیرانەهاتۆتە جهان کە لە بارەی ئەوانا ئاوا دبێژێ:

بینا فەروحا مەلێ جزیری   پێ حەی بکرا:عەلی حەریری

١ـ بنوارە کتێبی ژیناوەری کورد... نوسراوی (شەپول) پەرەی ٦٦١ چاپی ١٣٦٤ ـ تاران.

کـــەیفەک وەبـــدا فـــەقیهی تـــەیران   حەتتـــا بـــئـــەبەد بمـــابیٚ حـــەیران

بنەماڵە و تیرەی خانی لە ساڵەکانی ۱۹۵۲ زاینی داله هەرێمی بایه زیدا نیشته جیٚبون، کە لە پێش ئەوەدا واتا: لەساڵی ۱۵۱۴ زاینی کوردستان دوای جەنگی چالدران سیٚ بـەشی کەتبوە ژیر چە پوکی رەشی عوسمانلییەکان ـ

لە سوریا قەدری جان کە لە ساڵی ۱۹۷۲ زاینی کۆچی دوایـی کـردوە، لە ئـیٚرەوان عەرەب شەمو و ئەمینیٚ ئەودالٚ کە لە ۱۹۰۶ زاینی هاتۆتە جهان و لە ۲۲ سپتامبری ۱۹۶۴ زایین کۆچی دوایی کردوە، ئەم ئەوداڵە هەم شاعیر بووەو هەم لیٚکۆڵەر (شەپۆل).

۱ـ کوردستان ئەدەبیاتی کوردی دوکتور کامران بدرخان بە زمانگەلی جیاجیا چاپی پاریس. میٚژوی ئەدەبی کوردی، عەلائە دین سەجادی چاپی بەغا ۱۹۵۲ی زاینی ـ (من روائع الادب الکردی محمد توفیق وردی) چاپی ۱۹۵۶ ی زاینی بە غا بە عەرەبی. زمانیکوردیٚ و... نوسراویکرمانج ۱۹۵۱ زاینی ـ زمانی کوردی زازا جەلادەت عەلی بەدرخان شام ۱۹۲۶ی زاینی ـ گۆڤارگەلی هاوار، کوردستان، رۆژی کورد، دەنگیگیتی تازە، ژیان، راویٚژ، نیشتمان، خۆرێشین، زاگروس...) بەررەسی شیعروئەدەبیاتی کوردی نوسراوی مادام لوسی پلمارگریت و دوکتورک. ب. بە زمانی فەرانسە تەرجەمەی جیمز چاپی پاریس ۱۹۳۰ی زاینی (شەپۆل).

ـ گەنجینەی گرانبەهای ئەدبییاتی کوردی (محمدقاضی) چاپی تاران ۱۳۲۵ هەتاوی، بەررەسی عیلمی زمـان و ادبیات کوردی نوسراوی جیمیز یادداشتها، در نامەی هەفتەگی کوهستان چاپی تاران ۱۳۲۵/۶هەتاوی ـ دەستوری زمانی کوردی توفیق و ەهبی چاپی بەغدا ۱۹۳۰ زاینی، میٚژوی کورد و کوردستان ئەمین زەکی وەزیری فەرهەنگی عیراق چاپی بەغدا ۱۹۳۱ زاینی.

ـ بنوارە بەرکولی مەم وزین کە قەناتی کردۆنو سیویەتی و شەپۆل وەری گیراوەتە سەر زمانی پارسی و کوردی و لە گۆڤارئاوێنەی ژمارەی ۱۲ چاپی ۱۳۷۲ی تاران.

ـ(ناسیاوی لەتەک ئەمینیٚ ئاودالانوسینی جاجی جوندی تەرجەمەی برای ئەرمەنی و کورد خوشە ویست خاچادریان آرمیاک).

بنوارە (و تاری زاناو لیٚکۆڵەر: جەمیل زوٚژ بەیانی لەواحیدی زاراوە کاناله تاران). (میٚژوی سلیٚمانی و دەوروبـەری نوسراوی ئەمین زەکی بەگ کەجەمیل رۆژبە یانی کردویەتە عارەبی)

یارسان نوسراوی سوری ـ ترانە های کوردی دوکتور موکری ـ المعجم فی معاییر اشعار العجم نوسراوی شمس‌الدیـن محمدبن قیس رازی، دوقرن سکوت دکتر زرین کوب چاپی تاران. بورهان الحق نورعەلی اللهی چاپی تاران ۱۳۴۳ هەتاوی.

ژمارەکانی گۆڤاری گەلاویژی کوردی ساڵگەلی ۱۹۴۴ و ۱۹۴۸ زایینی و تاریخ ئەدلان لاپەرەی ۷.

مجمل‌التواریخ افشاریە و زندیە لاپەرەی ۱۶۵، سرسپردگان نوسراوەی سید محمدعلی خواجەالدین ـ تاریخ و شرح عقاید دینی و آداب و رسوم یارسان. دایرةالمعارف پطرس بستانی لاپەرەی ۶۴۴ و بەرگی ۵. سفرنامۂ ابـن‌بطوطه لاپەرەکانی ۲۰۹ و ۲۱۰ ترجمه محمدعلی موحد چاپی تاران ۱۳۳۷. بیان الادیان ابوالمعالی نوسراوەی محمدحسین علوی خوش کراوی اقبال آشتیانی چاپی تاران ۱۳۱۲. بنوارە: (کتێبی باوی کۆمەلایەتی و میٚژویو... لاپەرەی ۱۴۵ نوسراوی شەپۆل چاپی تاران).